Б. О. ТИМОЩУК

СЛОВ'ЯНСЬКІ ГРАДИ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ

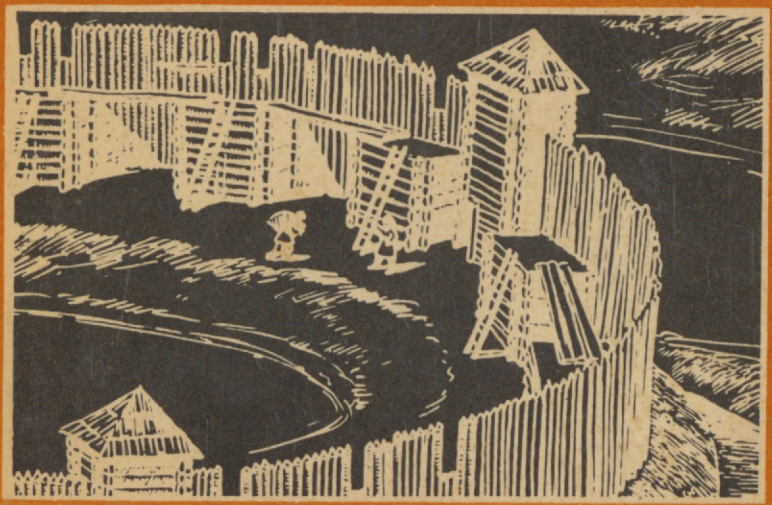

Б. О. ТИМОЩУК

СЛОВ'ЯНСЬКІ ГРАДИ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ

ВИДАВНИЦТВО «КАРПАТИ»
УЖГОРОД 1975

91(С2)+902.6
Т41

На основі археологічних розкопок, проведених в останні роки на території Чернівецької області, автор книги — кандидат історичних наук Б. О. Тимощук — розповідає про давні слов'янські укріплення, так звані гради.

Читач дізнається про військово-оборонне зодчество, культуру та побут східних слов'ян — жителів давніх градів. Викладені матеріали переконливо свідчать, що Буковинське Прикарпаття та Середнє Подністров'я здавна і безперервно заселяли східнослов'янські племена.

Книга зацікавить туристів, краєзнавців, студентів-істориків, учителів та учнів, всіх, хто вивчає історію рідного краю.

Рецензенти:
кандидат історичних наук Л. В. Вакуленко,
кандидат історичних наук О. М. Приходнюк.

Т 20904—032
М215(04)—75 БЗ—39—7—74

© Видавництво «Карпати», 1975 р.

Серед певної категорії науковців ще не так давно побутувала думка, нібито справжня історія Північної Буковини почалася лише в XIV ст. Вони посилалися на давню легенду про молдавського господаря Драгоша, який буцімто під час полювання у 1352 р. забрів на Буковину і застав її незаселеною, вкритою дрімучими лісами, де панували лише звірі та птахи. З того часу, говорить легенда, почалося заселення людьми цього краю.

Посилаючись на цю легенду і користуючись тим, що письмові джерела про стародавню історію Північної Буковини майже відсутні, буржуазно-націоналістичні історики висунули антинаукову тезу про те, що до приходу на цю територію волохів — предків молдаван і румунів — вона пустувала і почала інтенсивно заселятися та процвітати тільки в складі Молдавського князівства, починаючи з XIV ст. Ця теорія, яка особливо пропагувалася в період королівсько-румунської окупації краю, розрахована на приниження, а то й повне заперечення ролі корінного слов'янського населення в загальному історичному розвиткові і, зокрема, в історії Північної Буковини.

Після возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною почався інтенсивний процес створення джере-

лознавчої бази для написання справжньої наукової історії краю. З цією метою в області було організовано ряд археологічних експедицій, науковці проводили наукові дослідження в галузі етнографії, лінгвістики, зокрема в топоніміці, ретельно вивчали давні літописи та інші письмові джерела. Особливих успіхів добилися археологи, які досліджують пам'ятки матеріальної культури, що зберігаються в землі. Після закінчення Великої Вітчизняної війни в Чернівецькій області проводили дослідження археологічні експедиції наукових установ Москви, Ленінграда, Києва, Львова і Чернівців, у яких брали участь такі відомі радянські вчені, як лауреат Державної премії, доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології АН СРСР Т. С. Пассек, ленінградські археологи, доктори історичних наук П. Й. Борисковський і П. О. Раппопорт, член-кореспондент АН УРСР С. М. Бібіков, відомі львівські дослідники, доктори історичних наук М. Ю. Смішко та О. П. Черниш і багато інших. Спільними зусиллями вчених різних наукових установ на археологічних картах Радянського Союзу «біла пляма», якою була територія Північної Буковини на час возз'єднання, була ліквідована. Тут відкрито понад 1,5 тисячі пам'яток археології, котрі переконливо свідчать, що на берегах Дністра, Пруту і Черемошу люди з'явилися ще на зорі своєї історії. З того часу існування людських поселень на території Північної Буковини не припинялося. В світлі нових наукових даних теза буржуазних істориків про пізнє заселення Буковини виявилась бездоказовою, антинауковою, такою, що не відповідає історичній дійсності.

Після обробки археологічних матеріалів було встановлено, що давніми жителями Середнього Подністров'я і Буковинського Прикарпаття були слов'яни. Більше ніж в 500 пунктах Чернівецької області відкриті типові слов'янські поселення, існування яких припадає на час від

перших письмових згадок про слов'ян під їхнім власним іменем «склавіни» (VI ст.) і до XIV ст. включно (до VI ст. н. е. слов'яни згадувалися як венеди).

Залишки стародавніх слов'янських укріплень-городищ завжди викликали інтерес у населення. Про укріплення складено багато легенд і народних переказів, пам'ять про них населення зберігає до цього часу в топонімічних назвах «городище», «замчище», «таборище», «окопи», «шанці» та ін.

Слов'янські укріплення на сторінках давньоруських літописів названі градами. Так наші предки називали укріплення, незалежно від того, яку роль в житті населення вони відігравали. Гради східних слов'ян до IX ст. ще не були містами, тобто центрами ремесла і торгівлі. Мешканці укріплень-градів займалися в основному сільським господарством. «Все грады... делают нивы свои и земли свои...» — засвідчує літопис життя слов'ян середини X ст.

На території Чернівецької області також виявлені типові слов'янські гради. В процесі археологічного вивчення виявилось, що кожне городище має свою власну будівельну біографію, свою історію. Розкопки буковинських градів дали можливість дослідити різнотипні конструкції дерев'яних укріплень, вивчити систему їх оборони, характер забудови, зібрати матеріали про заняття і суспільні відносини населення.

З результатами вивчення слов'янських археологічних пам'яток Північної Буковини знайомлять науково-популярні книги видавництва «Карпати» — «Дорогами предків» (1968 р.), «Північна Буковина — земля слов'янська» (1969 р.) та «Зустріч з легендою» (1974 р.). Тепер автор пропонує читачам нову книжку, в якій розповідається про найновіші відкриття, про дослідження слов'янських укріплень, котрі функціонували в теперішніх Грозинцях Хотинського, Ломачинцях Сокирянського, Добринівцях Заставнівського та Ревному Кіцманського

районів Чернівецької області напередодні утворення Київської Русі.

Матеріали дослідження цих укріплень є важливим науковим внеском до історії східних слов'ян. Їх наукове значення визначається насамперед тією обставиною, що до недавнього часу слов'янські городища VIII—IX ст. на захід від Дніпра були майже невідомі археологам. Розкопане в селі Зимному на Волині слов'янське городище VI—VII ст. залишалося єдиною пам'яткою такого типу на території між Дніпром і Українськими Карпатами. В археологів з'явилися навіть сумніви щодо наявності слов'янських городищ другої половини 1 тисячоліття н. е. на Правобережжі України. Тому виявлення і дослідження слов'янських городищ у Середньому Подністров'ї і Буковинському Прикарпатті дозволяє до певної міри заповнити прогалину в історії багатогранного життя східних слов'ян.

По сторінках книги ви зробите мандрівку до слов'янських градів, які не позначені на жодній географічній карті, дізнаєтесь про будівельне мистецтво наших предків, познайомитесь з новими сторінками стародавньої історії Північної Буковини.

ГРОЗИНЦІ

Більша частина дороги з Чернівців до села Грозинців проходить мальовничими буковинськими селами. Це досить давня дорога. В період раннього середньовіччя вона з'єднувала важливі торговельні центри Хотин і Чернівці. Цим торговим шляхом йшли вози, навантажені різними товарами, ним переганяли великі гурти худоби для продажу в інших країнах.

У XIV—XV ст. вздовж Хотинської дороги виникло багато сіл, які існують і тепер (Малинці, Клішківці, Ширівці, Недобоївці та ін.). До них відносяться і Грозинці, що розташовані приблизно на півдорозі від Чернівців до Хотина. Правда, село згадується на сторінках письмових джерел з середини XVII ст., але є інші дані, які засвідчують більш давній час виникнення цього населеного пункту.

Назва села, як твердять топоніміcти, походить від імені Гроза. В буковинських письмових пам'ятках XV ст. згадуються бояри Гроза Витязь, Гроза Кашота, Гроза Купчич. Не виключено, що село належало одному з цих феодалів і назва його походить від імені володаря. Якщо це так, то виходить, що Грозинці існували вже в XV ст. На більш давнє існування села вказують археологічні матеріали.

Сліди будівель, що відносяться до часу першої письмової згадки про Грозинці, виявлені в самому центрі села. Тут, в саду біля чайної, розкопані залишки дерев'яного будинку, знищеного пожежею. В землі лежали шматки глиняної обмазки стін з відбитками плетіння, вугілля, уламки глиняного посуду та інші знахідки XVII ст. Тут же виявлені рештки будівель, які відносяться до більш давнього часу. Найдавніші з них розміщуються на обох берегах Потоку, біля адміністративного будинку колгоспу. У 1967 р., під час реконструкції асфальтової дороги, на невисокому мисі виявлені кам'яні фундаменти давньої дерев'яної церкви, а біля неї — людські поховання. Кістяки лежали в ямах завглибшки до одного метра, без домовин, головами на захід. В засипі могильних ям знайдені уламки побитих глиняних горщиків, найдавніші з яких датуються XIV ст.

Недалеко від кам'яних фундаментів дерев'яної церкви, яка являлась історичним ядром феодальних Грозинців, на правому березі Потоку виявлені залишки дерев'яного житла, нижня частина якого була опущена в материк на 1 м. На глиняній долівці будівлі лежали уламки гончарних горщиків, прикрашених хвилястими врізаними лініями. Такого типу глиняні посудини побутували лише в один період, в інші історичні часи вони не зустрічаються. Подібні горщики також знайдені в заглибленому житлі, яке було розкопане в Чернівцях, на Горечі. Але тут вони лежали разом з срібною монетою — празьким грошем, карбованим при Іоані (Яні) I Люксембурзькому (1310—1346 рр.). Отже, монета датує згаданий тип горщиків XIV ст. Тому є підстава вважати, що Грозинці вже існували в XIV ст. Більш давніх знахідок на території історичного ядра села не знайдено.

На сучасній території Грозинців люди жили здавна. Про це свідчать знахідки в південній частині села, в урочищі Між фосами. Тут виявлені залишки глинобитних будинків, які датуються другою половиною III

тисячоліття до н. е. Вони відносяться до відомої трипільської культури. На поселенні знайдені кам'яні сокири, кам'яні зернотерки, уламки розмальованого мінеральними фарбами посуду тощо. В цьому урочищі виявлені також житла, які відносяться до першої половини I тисячоліття н. е. На їх території знайдені глиняні грузила від вертикальних ткацьких верстатів, кам'яні жорна, уламки сіролощеного глиняного посуду та мідна римська монета. Але ці пам'ятки безпосередньо з історією села не зв'язані.

Досить цікава археологічна пам'ятка в Грозинцях виявлена за 3 км на південь від центру села, в лісі. Вона стала об'єктом розкопок експедиції Чернівецького державного університету в 1971 р.

ГОРОДИЩЕ

Серйозною перешкодою для нападу з боку південних степів в Прутсько-Дністровському межиріччі була Хотинська височина, яка простягається від Чернівців до Хотина. Її пагорби вкриті густими лісами, які складаються в основному з букових, а також дубових і грабових дерев. Цей ліс здавна називали Буковиною. Він позначений на картах Поділля і Покуття, складених французьким інженером Г. Бопланом в першій половині XVII ст., а також на багатьох картах XVIII ст., згадується у феодальних грамотах. Після приєднання Хотинщини до Росії в 1812 р. в документах часто вживалася назва Російська Буковина. Так називали ліси Хотинської височини та населені пункти, що до неї прилягали.

Та частина букового лісу, яка прилягає безпосередньо до Грозинців, має назву Городище. Це давня слов'янська назва, яка свідчить про те, що тут колись стояв «город», тобто огороджене місце. І зараз місцевість, на якій раніше розміщувалось село, населення називає

селищем, двір — дворищем, город (укріплення) — городищем. Дійсно, в грозинському лісі Городище зберігаються руїни давніх укріплень — земляний вал та запливлий оборонний рів.

Вал Грозинського городища порівняно добре зберігся. Місцями його висота досягає 2 м. Він частково зруйнований лише в південній частині, де розташований в'їзд на територію лісництва, що тут знаходиться. Вал з ровом оточували овальний майдан розміром 270×315 м з усіх боків. Валу не було лише в східній частині городища, на ділянці завдовжки 100 м, де городище має добрий природний захист — урвище, висота якого досягає 15 м.

Городище розміщується на одному з пагорбів Хотинської височини. Тут беруть початок навеликі струмки, що живляться джерельною водою. Два з них обтікають невисокий мис, який наші предки використали для спорудження свого укріплення. Місце для нього було вибрано досить вдало. Звідси відкриваються широкі простори на півдні, звідси було досить зручно вести спостереження за навколишньою територією. Городище було добре захищене природою. Місцевість, що прилягає до нього з південного, південно-західного та південно-східного боків, заболочена, порізана глибокими ярами. З півночі городище прикривають пагорби Хотинської височини, вкриті густими лісами.

Всюди на колишньому укріпленому майдані городища, де проводили земляні роботи, люди натрапляли на різні давні речі: уламки глиняного посуду, зруйновані печі-кам'янки, кістки тварин, ями, вугілля тощо. Намагаючись пояснити їх походження, населення створило багато легенд про городище. Більшість з них зводиться до того, що нібито на цьому місці колись стояло велике місто, збудоване турками. Настав час, і пануванню яничарів на Буковині прийшов кінець. Під натиском російської армії турецькі завойовники так поспішно втікали,

що не встигли вивезти награбовані багатства. Золотий і срібний посуд вони вкинули до глибоких колодязів і завалили їх величезними кам'яними плитами.

Уже під час першого обстеження городища археологами було встановлено, що воно не має ніякого відношення до турків і функціонувало за багато століть до появи турецьких завойовників на Буковині.

Найбільше наукової інформації дали розкопки оборонного валу. Він був перерізаний двома траншеями, що допомогло детально вивчити профіль оборонної лінії, встановити конструкцію оборонних споруд городища.

ОБОРОННІ СТІНИ

Вивчення профілю валу в південній частині городища показало, що його насипано з глини та піску, викиданих під час риття оборонного рову. Вал не мав ніяких внутрішніх дерев'яних конструкцій. В його насипі знайдені уламки глиняного слов'янського посуду, залізні шлаки, кістки тварин, шматки глиняної обмазки, перепалені камені, вугілля та інші давні речі. Вони потрапили до насипу валу під час його спорудження і свідчать про те, що на цьому місці існувало слов'янське поселення ще до того, як тут був насипаний вал. Це підтверджували й інші дані, одержані в процесі розкопок.

Виявилось, що слов'янське поселення, яке функціонувало до спорудження валу, також було укріплене, але не земляним валом, а дерев'яними стінами. Від останніх під насипом валу збереглися незначні залишки — траншея (глибина 0,9 м, ширина 0,4 м), заповнена темним гумусом, що містить в собі дерев'яне порохно. Подібні траншеї-канави з рештками дерева виявлені й на інших слов'янських поселеннях. Вони, наприклад, добре представлені в давньоруських нашаруваннях Новгорода, де

добре зберігається дерево. Співставлення подібних конструкцій та їх вивчення в процесі розкопок показало, що в траншеї Грозинського городища в свій час був укріплений суцільний ряд вертикальних стовпів-кругляків. Вони утворювали огорожу у вигляді ряду із загострених колів — частокіл.

Траншея від дерев'яного частокола в першому розкопі простежена на ділянці завдовжки 6 м. Вона є і в північній частині городища. Виявилось, що вона проходить всюди під земляним валом. Виходить, що спочатку слов'янське поселення в Грозинцях було укріплене дерев'яним частоколом, а пізніше на місці знищеної дерев'яної огорожі насипали масивний земляний вал.

Техніка спорудження частоколів на всіх слов'янських городищах була однаковою. Там, де мали ставити частокіл, викопували траншею-канаву, в яку щільно до материкової стінки встановлювали ряд стовпів. Для їх укріплення в канаву забивали короткі обрубки дерева, як це було в Новгороді, або вкладали камені, як це робили в Грозинцях, засипали траншею землею і щільно утрамбовували. Висота частоколів на городищах становила не менше 5—6 м.

Частоколи, зважаючи на простоту і доступність їх конструкції, широко використовувалися в оборонному зодчестві слов'янського населення. Їх залишки виявлені під час дослідження поселення Мольниця в Чернівецькій області, на Шарпівському горищі Київської області на городищі Княжна Гора під Каневом, на деяких городищах Смоленщини (Ковшари, Волокова) та в інших місцях.

Дерев'яні укріплення у вигляді частоколів згадуються в давньоруських літописах під назвою тин. За матеріалами археологічних розкопок, слов'янський тин, як оборонна споруда, був порівняно складною конструкцією. Її основу складав ряд загострених стовпів, який для більшої міцності додатково укріплювали з внутрішнього і зовнішнього боку іншими спорудами. Так, дерев'яний

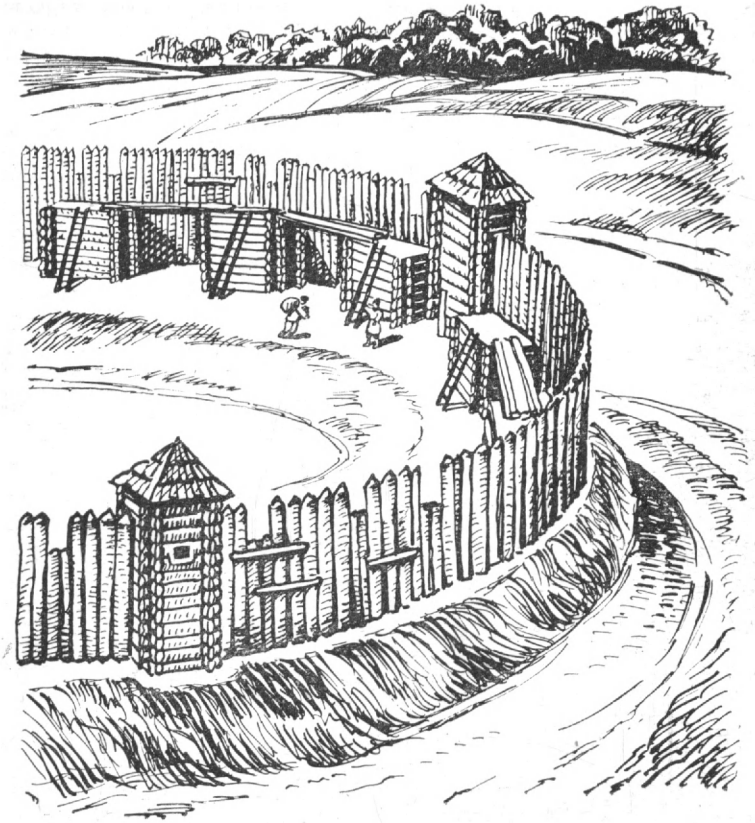

Дерев'яні укріплення Грозинського городища. Малюнок-реконструкція худ. М. Молдавана.

частокіл Грозинського городища ззовні був підсипаний глиною на висоту 0,5 м, утворюючи укіс. За земляним укосом проходив оборонний рів завглибшки до 1 м і завширшки до 3 м. З внутрішнього боку частокіл скріплювали дерев'яні будинки, що примикали безпосередньо до нього. Вони мали різну конструкцію. В північній частині валу розкопано будівлю зрубної конструкції розміром 3×3,2 м, нижня частина якої була опущена в материк на 0,9 м. У той же час в південній частині городища біля траншеї частоколу виявлено залишки наземної дерев'яної будівлі завширшки 3 м. Ці споруди дозволяють припустити, що вздовж частоколу, з його внутрішнього боку, на певній відстані один від одного стояли дерев'яні зруби, нижня частина яких була опущена в землю. Там же, де не було зрубних будинків, до частоколу могли прибудовувати наземні будівлі легкої конструкції.

Дерев'яні зруби біля частоколу були надійною опорою оборонної лінії. Їх введення в оборонну конструкцію укріплювало частокіл, робило оборону городища-фортеці більш ефективною. Приміщення зрубів одночасно використовували як житла. Так, у приміщенні зрубу, розкопаного в Грозинцях, виявлені рештки зруйнованої печі-кам'янки, яка розміщувалась в північно-західному куті. Тут же знайдене різне хатнє начиння (побиті глиняні горщики і сковорідки, залізний ножик) та кухонні відходи (кістки тварин).

Дослідження решток даху (глина, вугілля) переконують в тому, що дерев'яні будинки, які примикали до частоколу, мали односхилу, майже горизонтальну покрівлю, вкриту деревом і засипану зверху шаром глини. Вона могла використовуватись як бойова площадка для захисників фортеці під час військового нападу на неї. В цьому переконують також матеріали розкопок іншої дерев'яної фортеці, яка знаходиться на Дністрі в селі Дарабанах Хотинського району.

Дарабанська фортеця розміром 40×25 м була укріплена дерев'яним частоколом, від якого збереглася траншея (глибина 1,25 м, ширина 0,6 м), заповнена гумусом з дерев'яним порохном. Іззовні частокіл був підсипаний землею, а з внутрішнього боку його підпирали дерев'яні наземні житла. На глиняній долівці останніх лежали рештки даху: шар глини змішаної з вугіллям. Але, на відміну від Грозинської дерев'яної фортеці, тут в шарі глини знайдено багато плоских каменів. Ними викладали доріжки бойової площадки, яка розміщувалась на даху дерев'яних будинків вздовж оборонної лінії. Доріжки були потрібні для того, щоб зручно ходити по глиняному покриттю під час негоди.

Камені із зруйнованих доріжок на бойових площадках знайдені також під час розкопок дерев'яних будинків, що були частиною оборонної лінії Ленковецького городища в Чернівцях. Ці знахідки переконливо свідчать, що покрівля дерев'яних будинків, які входили в конструкцію оборонних ліній, була односхилою, майже горизонтальною і використовувалась як бойова площадка. Піднімалися воїни на бойову площадку за допомогою приставних дерев'яних драбин. Це стосується і дедев'яної фортеці в Грозинцях.

Отже, конструкція основної оборонної лінії Грозинської дерев'яної фортеці вкладається в загальну схему слов'янських дерев'яних оборонних споруд. Її основу складав частокіл, скріплений з внутрішнього боку дерев'яними будинками, а ззовні — невисоким земляним валом. Плоскі покрівлі дерев'яних будинків одночасно використовувались як бойові площадки.

ДАТУВАННЯ

Коли і ким збудована дерев'яна фортеця в Грозинцях, як довго вона функціонувала? Для одержання досто-

вірної відповіді на ці питання довелося провести велику роботу по класифікації і періодизації старожитностей Північної Буковини, в першу чергу кераміки — найбільш масового археологічного матеріалу. Глиняний посуд в житті стародавнього населення відігравав велику роль. Ним користувалися під час приготування і прийняття їжі, його використовували для збереження і транспортування продуктів. Разом з тим це досить зручний і дешевий виріб. Глина є всюди, і глиняний посуд виготовляли у великій кількості. Розбиту посудину тут же викидали, а її уламки добре зберігаються в землі. Завдяки цьому під час розкопок стародавніх поселень завжди і в першу чергу натрапляємо на глиняне череп'я.

Форми керамічного посуду, техніка його виготовлення постійно змінювалися. В кожну історичну епоху була своя «мода» на форми глиняного посуду. Тому археологи широко використовують кераміку для датування пам'яток матеріальної культури. Подібно до того, як кожний автолюбитель, глянувши на машину, скаже в якому році і який завод випустив цю модель, так і археолог може на підставі керамічних знахідок визначити, до якої історичної епохи належить та чи інша археологічна пам'ятка. Часто керамічні комплекси більш надійно датують давні поселення, ніж знайдені монети, які могли передаватися з покоління в покоління, і час їх виготовлення часто не співпадав з часом виникнення поселення.

Уже під час першого обстеження Грозинського городища залишки кераміки засвідчили, що воно відноситься до слов'янської археологічної культури. Але остання існувала протягом довгого часу, з кінця V до початку X ст. Щоб встановити більш конкретну дату, визначити більш вузькі хронологічні рамки існування тієї чи іншої слов'янської пам'ятки, довелося провести значну роботу по періодизації і хронології слов'янської культури на території Середнього Подністров'я і Буковинського Прикарпаття.

В процесі вивчення керамічних матеріалів виявилось, що слов'янські пам'ятки більш раннього часу дещо відрізняються від пам'яток пізнішого часу. Це дозволило єдину слов'янську археологічну культуру розділити на два основні етапи її розвитку з характерними для кожного з них комплексами кераміки. На підставі даних, одержаних в процесі розкопок багатошарових слов'янських пам'яток, була встановлена їх відносна хронологія. Знахідки в закритих комплексах металевих виробів та монет дали можливість також встановити абсолютні хронологічні дати для кожного з цих етапів.

Керамічні комплекси з найдавніших жител, розкопаних на городищі в Грозинцях, відносяться до заключної фази другого етапу розвитку слов'янської археологічної культури. Для цього часу характерне поєднання ліпного та гончарного глиняного посуду. Гончарна кераміка в цей час тільки з'являється, і складає невеликий процент серед керамічних виробів. На гончарному крузі формувалися лише горщики, поверхня яких була густо вкрита лінійно-хвилястим орнаментом. Більшість глиняних посудин в цей час виготовлялася домашнім — ліпним способом, без застосування гончарного круга.

На багатьох поселеннях, разом з керамікою, характерною для другого періоду розвитку слов'янської культури, знайдені срібні арабські дирхеми та металеві вироби (залізні шпори, бронзові браслети, персні тощо), які відносяться до VIII—X ст. Співставлення багатьох даних та вивчення багатошарових пам'яток показало, що пам'ятки другого хронологічного етапу розвитку слов'янської культури припадають в основному на VIII—IX ст.

Найдавніші житла Грозинського городища представлені керамікою, в якій тільки появляється гончарний посуд, тобто вони відносяться до початкової фази розвитку другого хронологічного періоду слов'янської куль-

тури. На цій підставі спорудження дерев'яної фортеці у Грозинцях віднесено до VIII ст.

Одержано деякі дані і про кінцеву дату функціонування дерев'яної фортеці. Розкопками встановлено, що під час реконструкції Грозинської фортеці на місці дерев'яних кріпосних стін був насипаний масивний земляний вал. Тоді під насипом валу опинились і залишки будинків, що примикали до частоколу. Один з них, що розміщувався в північній частині городища, був розкопаний. Знайдені в ньому матеріали засвідчують час реконструкції фортеці: адже будинок припинив своє існування під час перебудови всієї оборонної лінії дерев'яної фортеці.

На глиняній долівці зрубного будинку, що входив у конструкцію оборонної лінії фортеці, знайдено багато уламків гончарного і ліпного глиняного посуду. В колекції переважають гончарні горщики, прикрашені горизонтально-хвилястими лініями. Ця кераміка відноситься до кінця IX — початку X ст. Тому реконструкцію Грозинської фортеці відносимо на кінець IX — початок X ст. Це підтверджується й іншими даними.

Серед керамічних знахідок із зрубного будинку є уламки трьох сковорідок. Одна з них, що реставрована, прикрашена по краю бортика насічками, а на внутрішньому її дні є хрестоподібне заглиблення. Сковорідки з подібним орнаментом в інші періоди не зустрічаються. Вони характерні для рубежа IX—X ст. Подібні сковорідки, наприклад, знайдені під час розкопок відомого Новотроїцького городища в Сумській області, яке припинило своє існування саме в цей час. Це яскраве свідчення спільності слов'янської культури на всій території Східної Європи.

Отже, дерев'яна фортеця в Грозинцях функціонувала напередодні входження Середнього Подністров'я до складу Київської Русі. Її реконструкція на рубежі IX—X ст. була викликана зміною тактики ведення війни.

У VIII—IX ст. не вели організованої облоги укріплень, а намагалися захопити їх раптовим наскоком. Ця тактика захоплення фортець згадується в літописах під назвою «изгон», «изъезд». Тоді під час короткочасних ворожих набігів дерев'яні фортеці були надійним захистом для слов'янського населення.

З утворенням Давньоруської держави з'являється нова, досконаліша військова тактика, воїни вдаються до тривалої облоги, яка згадується в літописах як «обложение». В цих умовах дерев'яні фортеці не були такими надійними. Населення почало будувати більш міцні і складніші за конструкцією оборонні споруди — дерев'яно-земляні фортеці, розраховані на довгу блокаду. Саме цим і пояснюються причини реконструкції дерев'яної фортеці в Грозинцях, коли на місці дерев'яних стін був насипаний масивний земляний вал, на вершині якого проходила дерев'яна кріпосна стіна. Зовнішні схили земляного валу були скріплені каменями, а перед валом проходив оборонний рів, глибина якого 3 м, ширина — 7 м.

ТИВЕРЦІ

Грозинське городище є типовою пам'яткою східних слов'ян. Його приналежність до східнослов'янської культури підтверджується археологічними матеріалами. І в першу чергу — характерними для неї керамічними комплексами.

Для слов'янських пам'яток VIII—IX ст. на території Східної Європи характерні горщики з відхиленими і косо зрізаними вінчиками, верхній край яких прикрашений ямками. Горщики цього типу слабо представлені в пам'ятках західного ареалу слов'янської культури VIII—IX ст. В той же час вони основні у керамічних комплексах слов'янських поселень великої території від

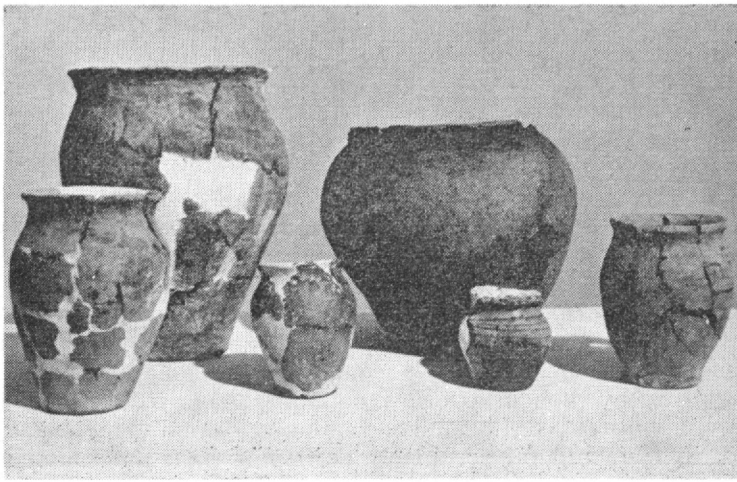

Глиняний слов'янський посуд VIII—IX ст., виявлений на території Північної Буковини.

Дону до Карпат і Нижнього Подунав'я, в тому числі і Північної Буковини. Горщики цього типу основні і в керамічних комплексах Грозинського городища.

Знайдені в Грозинцях ліпні глиняні сковорідки, глибокі конічні миски, жаровні та мініатюрні горщики є також типовими для слов'янської археологічної культури.

Важливою ознакою слов'янської археологічної культури є напівземлянкові житла з печами-кам'янками. Такого типу житлові будівлі відкриті і на території укріпленого майдану Грозинського городища-фортеці. Тут повністю розкопано чотири житла. Всі вони виявилися дерев'яними зрубними будівлями, нижня частина яких була опущена в материк на глибину до 1 м. В одному з кутів цих будинків розміщувалися печі-кам'янки з глиняним черенем. Сліди напівземлянкових жител простежуються на всій території городища.

Найімовірніше, що дерев'яна фортеця в Грозинцях споруджена групою східних слов'ян. У письмових джерелах ця група згадується як тиверці. В «Повісті временних літ» тиверці згадуються чотири рази. В недатованій частині «Повісті», де мова йде про розселення східних слов'ян, літописець повідомляє, що уличі й тиверці «седяху бо по Днестру, приседяху к Дунаеви оли до моря». З цього випливає, що літописець знає тиверців і уличів як жителів Подністров'я. Академік Б. О. Рибаков на основі аналізу письмових джерел довів, що уличі жили на правобережжі Дніпра і лише після 940 р., під натиском кочівників, переселилися в басейн Бугу. Отже, корінним населенням Подністров'я були тиверці.

Давньоруський літописець згадує тиверців, говорячи про події 885, 907 і 944 рр. Їх знали й інші автори. Баварський монах, який в другій половині IX ст. склав опис європейських племен і народів, зазначив, що в тиверців було 148 укріплених поселень. Візантійський імператор Константин VII Багрянородний (905—959) у своїй праці «Про управління імперією» згадує тиверців, як залежних від київського князя. Отже, письмові документи про тиверців відносяться до IX—X ст.

На час письмових згадок про тиверців в Подністров'ї і на теперішній території Молдавської РСР (де за письмовими джерелами також жила ця група слов'ян) припадає існування численних археологічних пам'яток IX—X ст. Вони типові для східнослов'янської археологічної культури. На думку деяких археологів, специфічною рисою пам'яток подністровців-тиверців IX—X ст. є наявність в глиняній масі їх горщиків домішок слюди, зерна якої золотистим блиском надають посудині своєрідності і нарядності. На слов'янських поселеннях в Хотині, Ломачинцях, Бабині та інших знайдені уламки горщиків, у глиняній масі яких є зерна слюди. Виходить, що культура тиверців була поширена і в східних районах Чернівецької області.

Тиверці ще до утворення Давньоруської держави знаходились в орбіті діяльності східнослов'янських політичних утворень, які у «Повісті временних літ» згадуються як княжіння. Це територіально-політичні об'єднання вищого типу, ніж військові союзи племен, що існували до цього. Вони мали міцнішу політичну організацію, на чолі якої стояли не військові вожді, а князі, які мали спадкову владу. Наприклад, в княжінні полян, за повідомленням літописця, князювали представники роду Кия: «по сих братии держати почаша род их княжение в поле», тобто рід Кия почав князювати в князівстві полян, яке пізніше стало ядром Давньоруської держави, після смерті братів Кия — Щека і Хорива.

У східних слов'ян напередодні утворення Давньоруської держави з центром у Києві було декілька племінних княжінь. В недатованій частині «Повісті» говориться, що було «княжение в полях, а в деревлях свое, а дреговичи свое, а словени свое в Новгороде, а другое на Полоте, иже полочане». Наймогутнішим з них було племінне княжіння полян на Дніпрі, але вплив їхніх князів поширювався аж до Дунаю, охоплюючи землі тиверців. Літописець повідомляє, що полянський князь Кий навіть намагався перенести свою столицю в Подунав'я: «приде к Дунаевы, и излюби место, и сруби градок мал, и хотяше сести с родом своим и не даша ему ту живущие». На підтвердження того, що полянський князь хотів закріпитись в пониззі Дунаю, руський літописець ще на початку XII ст. писав, що «еще и доныне наречют дунайцы городище Киевец», тобто свої слова він підтверджував згадкою конкретного городища.

Під час утворення Давньоруської держави, коли проходило об'єднання племінних княжінь, київським князям довелося воювати з тиверцями. Розповідаючи про військові походи київського князя Олега у 885 р., літописець писав: «уличи и тиверцы имяше рать», тобто князь воював з уличами і тиверцями. Під час походу на

Візантію в 907 р. тиверці входили до складу руського війська як союзники («толковини»).

Цікаво відмітити, що, розповідаючи про тиверців, автор «Повісті временних літ» зазначив: «суть грады их до сего дне», тобто укріплення тиверців існували ще на початку XII ст. Це підтверджується й матеріалами Грозинського городища. Реконструйоване на рубежі IX—X ст., воно функціонувало до середини XIII ст. Але знахідок XI—XIII ст. на території городища дуже мало. Їх більше на території селища, яке існувало одночасно з городищем і розміщувалось на південь від нього, на березі невеличкого струмка. Очевидно, в XI—XIII ст. Грозинське укріплення уже не відігравало важливої ролі в житті слов'янського населення, яке зосереджувалось на території неукріпленого селища.

СТОРОЖОВИЙ КУРГАН

Слов'янське поселення в Грозинцях проіснувало до середини XIII ст. З XIV ст. на березі невеликого струмка розвивається нове поселення — сучасні Грозинці. Але пагорб, на якому раніше розміщувалося городище, і в період середньовіччя відігравав важливу роль в обороні цієї території. Про це свідчить сторожовий курган на тому ж високому пагорбі, що й городище, за 800 м на захід від нього.

Грозинський курган — це круглий насип з піску заввишки до 2 м, діаметром до 25 м з втоптаною вершиною. Його розкопали в 1971 р. В насипі зрідка траплялися сліди спорохнявілого дерева. На давній поверхні, під курганним насипом, виявлені стовпові ями діаметром до 0,35 м з рештками спорохнявілого дерева. Біля них лежали шматки обвугленого дерева. Ці знахідки свідчать, що до спорудження кургану тут стояла сторожова дерев'яна вежа, знищена пожежею. Пізніше на місці

споруди насипали курган, на вершині якого також встановили дерев'яну вежу.

Спорудження кургану слід віднести до XVII ст. Про це говорять знахідки на давній поверхні під курганом: уламки побитих глиняних горщиків XVII ст. та залізні вудила від кінської вуздечки. До цього ж часу відносяться сторожові кургани, які археологи досліджували в селах Новосілці Кіцманського, Ржавинцях Заставнівського і Рукшині Хотинського районів. Під час розкопок Новосілківського кургану у верхній частині насипу виявлено ями від дерев'яних стовпів з залишками дерева. На цих стовпах була влаштована вежа для спостереження за навколишньою місцевістю.

Досить неспокійним для буковинців було XVII ст. Тоді українське населення Буковини знаходилось під подвійним гнітом: Молдавського господаря і султанської Туреччини, васалом якої була тоді Молдавія. Влада не дбала про захист населення, і тим користувалися кримські хани і турецькі султани, котрі мало не кожного року направляли свої озброєні загони на ці землі. Вороги грабували та спустошували села і міста, забирали в неволю людей, вбивали дітей і стариків. Мирне землеробське населення змушене було вдаватися до самооборони. На всій території, якою могли просуватися грабіжники, була встановлена система сторожових веж, з яких постійно вели спостереження за навколишньою місцевістю. Для спорудження веж використовували стародавні кургани, а там, де їх не було, насипали нові. Кургани в селах Грозинцях, Новосілці, Ржавинцях і Рукшині були спеціально насипані для сторожових веж.

Сторожові кургани — це пам'ятки самооборони населення в тяжкий період поневолення, пам'ятки героїчної боротьби народу проти грабіжницьких загонів кримських ханів і турецьких султанів.

ЛОМАЧИНЦІ

Одним з найбагатших на археологічні пам'ятки районів Української РСР є Середнє Подністров'я. Воно здавна відзначалося сприятливими природно-кліматичними умовами для життя і господарської діяльності людей. На цій території, порізаній глибокими ярами, є багато зручних для поселень мисів, тут джерельні води часто розміщуються на високих схилах.

У Подністров'ї дуже рано з'явилися первісні люди. Вони тут влаштовували свої стійбища ще в так звану ашельську епоху раннього палеоліту, приблизно 300—100 тисяч років тому. Саме на правобережжі Середнього Дністра виявлені і досліджені унікальні пам'ятки палеолітичної епохи (палеолітичні стоянки в селах Молодовому, Оселівці, Бабині, Кормані, Атаках та ін.). Дуже рано, ще в неолітичну епоху, в Середньому Подністров'ї почала розвиватись нова передова форма господарства — землеробство. Найдавнішими землеробами на Україні були племена буго-дністровської неолітичної культури. Їх поселення виявлені і на Середньому Дністрі (біля сіл Перебиківців, Ломачинців, Комарова та ін.).

На Середньому Дністрі відкриті пам'ятки всіх відомих нам археологічних епох. Серед них багато унікальних. Їх вивчення показало, що на цю територію раніше,

ніж в інші місця, проникали досягнення культури різних народів. По Дністру проходив важливий торговий шлях, який зв'язував Південь — узбережжя Чорного моря і долину Дунаю — з Північчю — долиною Вісли і Балтійським басейном. Завдяки цьому, населення Середнього Подністров'я постійно перебувало у культурно-економічних і політичних стосунках з населенням інших, часто більш розвинених територій.

Середнє Подністров'я досить багате на пам'ятки слов'янської археологічної культури. В селі Чепоносах Хотинського району виявлено і розкопано перші в Подністров'ї слов'янські кургани. В селах Перебиківцях Хотинського району і Бакоті Хмельницької області досліджувалися селища і городища, що відносяться до різних періодів розвитку слов'янської археологічної культури. Важливі наукові відкриття зроблені під час розкопок слов'янських пам'яток в місцевості Галиця — недалеко від села Ломачинців Сокирянського району на високому березі Дністра.

ГАЛИЦЯ

Це чи не найцікавіша місцевість на правобережжі Середнього Дністра. Галицею називають місцевість, розташовану на високому правому березі Дністра між селами Непоротовим і Ломачинцями. Із сходу її обмежує річка Каютин, що тече долиною глибокого яру, а із заходу — річка Ріпчин, що також утворює глибокий яр, де, за переказами, ховалися гайдамаки отамана Ріпки, від імені якого нібито походить назва річки. Походження назви Галиця пояснюють по-різному. Не виключено, що ця назва пов'язана з Галичем — столицею руського князівства XII—XIII ст. (спочатку Галицького, а з 1199 р.— Галицько-Волинського), до складу якого входила територія Середнього Подністров'я.

У зв'язку з цим цікаве повідомлення давньоруського літописця про те, що землі Галицької Русі по Дністру простягалися саме до цих околиць. В Галицько-Волинському літописі під 1229 р. говориться: — «собрав землю Галичкую от Боброки даже и до реки Ушица и Прут». Тут літописець конкретно вказує, що південні рубежі Галицької землі на лівобережжі Дністра простягалися до річки Ушиці, в гирлі якої стояло однойменне місто. Ще далі, в сторону південних степів, було висунуте галицьке місто Каліус, яке також знаходилось на однойменній річці. Якраз напроти Каліуса, на правому березі Дністра, і розташована Галиця. Ця назва могла означати, що тут були землі галицькі, а далі — на південь — починалися інші володіння.

Цікаво, що на території Чернівецької області є ще одна топонімічна назва Галиця. Так звуть праву притоку річки Сучави, що також була на рубежі Галицької землі. Отже, виходить, що топонім Галиця вказує на кордони Галицького князівства. Це підтверджується й археологічними матеріалами: в урочищі Галиця на Дністрі виявлені залишки прикордонних укріплень Галицької Русі.

Характерною ознакою прикордонних укріплень є розташування сторожових фортець на підступах до головної фортеці. Стародавні Чернівці з прикордонною дерев'яно-земляною фортецею в XII—XIII ст. були захищені невеликими сторожовими фортецями, розміщеними на високих пагорбах (Цецино, Спаська, Горішні Шерівці та ін.). Такий же характер мають укріплення Галиці.

Залишками головного укріплення Галиці є Непоротівське городище, розташоване на високому мисі правого берега Дністра. Його центральна площадка має діаметр до 50 м і оточена масивним дугоподібним валом, із зовнішнього боку якого проходить оборонний рів. На віддалі 100 м від першого укріплення прохо-

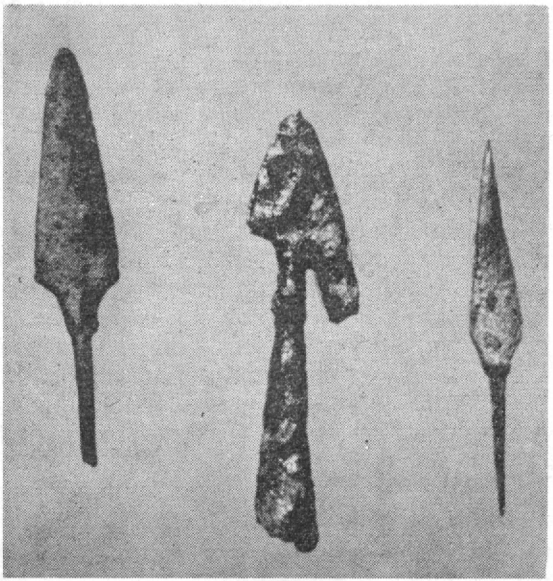

Залізні наконечники стріл, знайдені на давньоруських поселеннях Чернівецької області.

дить ще один земляний дугоподібний вал з ровом. На площадці городища виявлено давньоруський культурний шар XII—XIII ст. Під час розвідкових розкопок під насипом зовнішнього валу знайдені уламки кераміки XI ст., які свідчать про те, що вал насипали в давньоруський час. До городища примикало велике неукріплене давньоруське селище. Воно простягалося вздовж високого берега Дністра майже на 2 км, аж до річки Каютина. При розвідкових розкопках на поселенні виявлені залишки наземних дерев'яних будинків, які датуються XII—XIII ст. Очевидно, й печерний монастир, що й досі зберігся в скелях біля городища, існував з давньоруського часу.

На підступах до Непоротівського городища знаходились сторожові укріплення: за 1 км на захід від нього — Непоротівське городище Щовб, за 2 км на схід — Ломачинське городище Галиця. Вони разом складають добре укріплений населений пункт Галицького пограниччя і, напевне, він не залишився поза увагою літописців. Якщо проаналізувати свідчення Галицько-Волинського літопису, то можна зробити висновок, що саме тут, на правому березі Дністра, було місто Кучелмін.

Галицьке місто Кучелмін в літописі згадується двічі: за 1159 р., коли описувався похід князя Івана Берладника з Нижнього Подунав'я проти галицького князя Ярослава Володимировича, і за 1213 р., коли князь Данило Романович повів своє військо з Галича на південь, до Кучелміна. Розповідаючи про похід Івана Берладника, літописець відмітив: «И поиде к Кучелмину... и оттуда к Оушици поиде». Тобто, Іван Берладник з своїми військами йшов з Берладі через Кучелмін до міста Ушиці, де був розбитий галичанами. Виходить, що Кучелмін був розташований десь на правому березі Дністра, недалеко від Ушиці. В іншому тексті за 1213 р. сказано, що Данило Галицький йшов на південь. З Онута (нині село Заставнівського району) він пішов у поле (південні степи) і звідти потрапив у Кучелмін, нижче якого шукав переправи через Дністер. Зіставивши обидва тексти, неважко переконатися, що літописний Кучелмін був розташований в степовій частині Чернівецької області, в межах Сокирянського району. Найбільше йому відповідає давньоруське поселення із земляними укріпленнями в урочищі Галиця.

З метою більш глибокого вивчення історичного минулого Галиці тут у 1968 р. провела свої дослідження об'єднана археологічна експедиція Чернівецького університету і обласного краєзнавчого музею. Найцікавіші матеріали були виявлені під час розкопок Ломачинського городища Галиця.

СЛОВ'ЯНСЬКА ДЕРЕВ'ЯНА ФОРТЕЦЯ

Інтерес до Ломачинського городища викликаний в першу чергу тим, що тут вперше в Подністров'ї виявлені у порівняно доброму стані залишки слов'янської дерев'яної фортеці. Вони збереглися в товщі земляного валу, насипаного в давньоруський час, і дають можливість відтворити в загальних рисах конструкцію цього укріплення.

Ломачинське городище розташоване на високому мисі лівого берега річки Каютина, за 2 км від Дністра. Його масивний земляний вал заввишки до 2 м і завширшки до 10 м оточує овальну в плані територію площею 50×70 м. Із зовнішнього боку валу проходить оборонний рів завширшки до 10 м. Вал і рів городища порівняно добре збереглися.

Вал був насипаний на місці спалених дерев'яних укріплень більш давньої слов'янської фортеці. Через це обвуглені стіни дерев'яної фортеці місцями у валу збереглися заввишки до 1 м. Це дозволило детально вивчити їх конструкцію.

Оборонна лінія дерев'яної фортеці складалася з двох поздовжніх дубових стін, які проходили паралельно на відстані 2,5 м. Їх конструкція була однаковою, але зовнішня оборонна стіна виявилась більш укріпленою. Вона складалася з стовпів, між якими горизонтально закладалися розколоті деревини. Опорні стовпи-стояки діаметром до 0,4 м вкопувались в землю на глибину до 1,4 м і розташовувались в одну лінію, приблизно 3,4 м один від одного. Між стовпами лежали обгорілі, навпіл розколоті колоди завширшки до 0,4 м, які закріплювалися в стояках у вертикальних пазах. На одному з опорних стовпів простежені сліди паза завширшки 5—7 см. Горизонтально покладені деревини вставлялися в пази стовпів, опуклим боком до зовнішньої частини оборонної стіни.

Головна оборонна стіна на ділянках між основними опорними стовпами була укріплена з обох боків стовпами-стояками — навпіл розколотими деревинами, які були вкопані в землю на глибину 0,6 м і розташовані одна від одної на відстані 0,5—0,7 м.

Подібна конструкція оборонних стін є на одному з малюнків-мініатюр до давньої рукописної книги, де зображена сцена будівництва давньоруського міста Білгорода біля Києва. На малюнку добре видно, що стіну споруджували з покладених одна на одну горизонтальних колод, кінці яких затискались в пази вертикальних стовпів. Крім того, в проміжках горизонтальні колоди були затиснуті між стояками.

Оборонні стіни такої конструкції, як в Ломачинцях, широко застосовувались в оборонному зодчестві східних слов'ян. Вони виявлені під час досліджень інших слов'янських фортець Північної Буковини: селах Ревному Кіцманського, Горішніх Шерівцях Заставнівського, Червоній Діброві Глибоцького районів тощо. Вони відомі й на інших слов'янських землях. Добре, наприклад, збереглися залишки згорілих дерев'яних укріплень на Зимнівському городищі Волинської області, яке датується VI—VII ст. Оборонна стіна цього укріплення також складалася з горизонтально покладених колод, які укріплювалися поміж парами стовпчиків-стояків. Тут знайдено шматок деревини з прорубаними в ній отворами — «замок», яким зв'язували вершини стовпчиків, щоб вони не розходились і не розсувались стіни.

У письмових джерелах, очевидно, саме такі оборонні стіни називаються «стена». Так, наприклад, названа в «Сказании о Борисе и Глебе» огорожа давньоруського міста Вишгорода на Дніпрі, недалеко від Києва.

Головна оборонна стіна Ломачинської дерев'яної фортеці була з обох боків укріплена додатковими конструкціями. Ззовні вона була підсипана на висоту 1 м землею, вийнятою з оборонного рову. Земляний укіс

заважав ворогові робити проломи в дерев'яних стінах, робив їх більш стійкими і безпечними від пожежі. Вертикальна оборонна стіна, яка в нижній частині розширялася завдяки укосу, була більш ефективною і в обороні. Кинуті зверху тяжкі камені, колоди тощо відскакували від укосу рикошетом, вражаючи противника, що наближався до стіни. Вздовж оборонної лінії за земляним укосом проходив рів, глибина якого 2 м, ширина — 6 м.

З внутрішнього боку основну оборонну стіну скріплювали дерев'яні будинки, спеціально для цього збудовані. На відстані 2,5 м від головної стіни, паралельно з нею, поклали ще одну стіну з горизонтальних колод, закріплених стовпами. Утворені цими стінами приміщення були поділені ще поперечними стінами на окремі клітi. Зверху будинки вкривали деревом і засипали землею. Залишки покрівлі у вигляді шару землі завтовшки до 0,3 м, змішаного з вугіллям, тепер лежать на глиняній долівці приміщень. Безперечно, і в Ломачинцях дерев'яно-земляне перекриття будинків, що прилягали до оборонної стіни, використовувалось як бойова площадка для захисників фортеці.

Таким чином, в Ломачинцях виявлена оборонна стіна дещо іншої конструкції, ніж в Грозинцях, де простежені залишки частоколу. Але загальна схема оборонних ліній цих, як й інших дерев'яних фортець східних слов'ян, є однаковою. Їх основою були дерев'яні стіни, зміцнені укосами і ровами ззовні та дерев'яними будинками з внутрішнього боку.

ГОРОДИЩА-СХОВИЩА

На території укріпленого дерев'яними стінами майдану Ломачинського городища стаціонарних слов'янських жител — напівземлянок з печами-кам'янками не виявлено.

Майдан був вільним від забудови. Населення, яке користувалося цією фортецею, жило в основному за межами укріплення, на території селища, яке розміщувалось поряд, на плато, вздовж берега Красивого яру. Тут виявлено багато напівземлянок з печами-кам'янками.

Укріплення, які не мали постійного заселення, прийнято відносити до городищ-сховищ. Останні заселялися тимчасово лише на випадок військової небезпеки. Під час військового нападу вони служили притулком для дітей, жінок, стариків, хворих, тут переховували майно, худобу тощо. Городищем-сховищем користувалося все навколишнє населення. Укріплення свідчить про колективний, народний характер оборони, про колективні форми суспільного життя слов'янського населення в VIII—IX ст.

Городища-сховища були досить розповсюдженим типом укріплень, коли основною формою війни були раптові набіги з метою пограбування населення. Вони з'явилися ще на початку ранньозалізного віку. Найдавніше городище-сховище на території Північної Буковини виявлене на правому березі Пруту, біля села Коростуватої Кіцманського району. Воно розміщується на високому мисі, оточеному з трьох боків глибокими ярами. Центральний майдан городища розміром 80×130 м оточений масивним земляним валом з випаленою глиняною серцевиною. Крім нього, з двох відкритих боків є ще по дві оборонні лінії, котрі складаються з обпалених валів та ровів. Стаціонарних жител на території центрального майдану не виявлено. Знайдені в невеликій кількості уламки глиняного посуду залишились ще від ранньозалізного віку — голіградської культури (IX—VII ст. до н. е.).

Пізніше, коли населення цієї території багато лиха зазнавало від нападів кочових скіфських племен, на території Північної Буковини було збудовано багато нових городищ-сховищ. Вони, наприклад, досліджувались

в селах Білій і Нижніх Станівцях Кіцманського, Магалі Новоселицького, Рухотині Хотинського, Білоусівці Сокирянського районів та інших місцях. Городища-сховища скіфського часу також були огороджені масивними земляними валами.

Система колективної оборони від зовнішніх ворогів існувала в слов'янського населення також у VIII—IX ст., свідченням чого є відкриті і досліджені городища-сховища в селах Ломачинцях, Червоній Діброві Глибоцького, Ревному Кіцманського районів. Вони розміщуються на високих мисах і пагорбах, в місцевостях, порізаних глибокими ярами, але недалеко від селищ. Розмір городищ-сховищ неоднаковий. Він, очевидно, визначався кількістю населення, що жило у прилеглих неукріплених селищах. Так, наприклад, городище Червона Діброва, біля якого виявлено лише одне селище, має територію розміром 130×150 м, хоч пагорб, на якому воно розміщене, дозволяв збудувати укріплення набагато більше за розмірами. В той же час Ревнянське городище-сховище, що розташоване недалеко від Червоної Діброви і відноситься до такого ж часу, займало досить велику територію: 600×400 м. Але біля нього виявлено п'ять неукріплених селищ, для яких воно, напевне, і призначалося.

Городища-сховища особливо поширені були в епоху первісного суспільства. З переходом до класового суспільства вони поступово зникають. Типовими для ранньофеодальної держави стають укріплення, що призначалися для захисту лише привілейованої частини феодального суспільства, а не всього населення, як це було раніше.

Слов'янські городища-сховища, крім переховування людей і майна в період військової небезпеки, виконували й інші функції. В цьому переконують матеріали дослідження Ломачинського городища.

ОБЩИННІ МАЙСТЕРНІ

Під час розкопок оборонного валу в Ломачинцях цінні матеріали виявлено в приміщеннях, утворених кріпосними дерев'яними стінами. В куті одного з них знайдені залишки зруйнованого ковальського горна, а саме: дрібні шматки залізного шлаку, уламки керамічних сопел квадратної в перетині форми з круглим внутрішнім каналом діаметром 2 см, шматки сильно випаленої глиняної обмазки та перепалені камені. На підставі цих знахідок та етнографічних матеріалів легко встановити, що ковальський горн був складений з плоских каменів у вигляді овального корита, внутрішня поверхня якого була вимазана глиною. В нижню його частину вставлялися керамічні трубки-сопла, через які за допомогою шкіряних міхів в горн подавалося повітря, щоб підвищити температуру, коли там горіло деревне вугілля. В горні нагрівали залізо, перед тим як його кувати, в ньому плавили інші метали.

Залишки горна, залізного стрижня-заготовки та залізних шлаків свідчать, що в цьому приміщенні (його розмір 2,5×3,4 м) розміщувалася металообробна майстерня. Тут же знайдені уламки ліпного та гончарного глиняного посуду, які вказують, що майстерня функціонувала приблизно в IX ст.

Слов'янське населення VI—IX ст. вело переважно натуральне господарство. Воно своїми власними силами задовольняло потреби в одягу, знаряддях праці, предметах побуту тощо. Але виплавка і обробка заліза та інших металів вимагала досить складної технології, певних навиків у виробника. Це й примусило кожну общину мати свою майстерню і майстра-коваля, який сам забезпечував себе сировиною (плавив залізо) і виготовляв необхідні металеві речі на замовлення.

Коваль був універсалом. Крім залізних речей, він виробляв прикраси з кольорових металів, міг бути тесля-

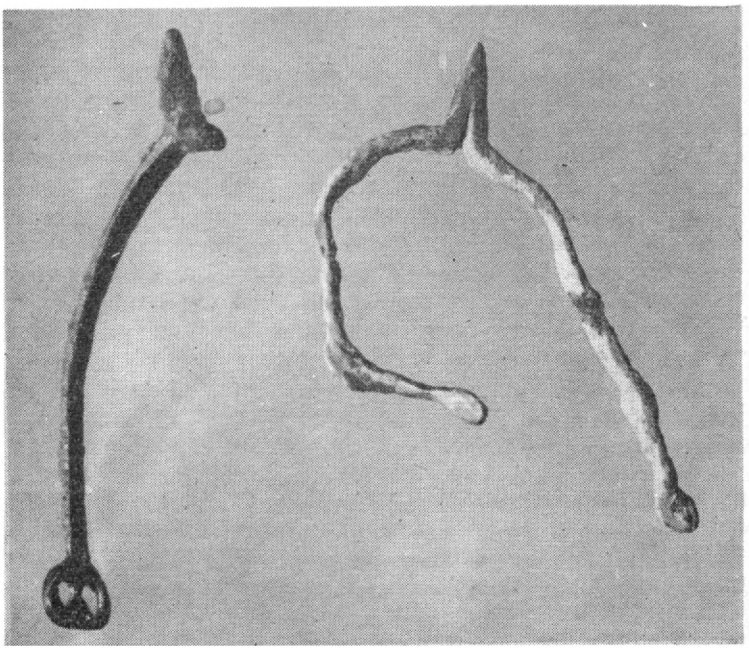

Залізні шпори з Добринівського городища.

рем, стельмахом і т. д. Не випадково в давньоруський час слово «кузнец» означало ремісника взагалі. Тому часто в одній і тій же майстерні археологи натрапляють на сліди залізообробного і ювелірного ремесла. Так, наприклад, в ремісничих майстернях Зимнівського городища на Волині (вони розміщувалися в дерев'яних будинках, що входили в конструкцію оборонної лінії), крім решток залізообробного ремесла (дрібні шматки залізного шлаку, залізні стрижні-заготовки), знайдені речі, які пов'язані з ювелірним ремеслом: мініатюрне

ковадло, злитки бронзи, глиняні тигельки-ллячки та кам'яні ливарні формочки.

Общинні ремісники-ковалі виготовляли необхідні для общини знаряддя праці, зброю, прикраси, а община за це їх утримувала.

Общинні майстерні і самі ремісники знаходилися там, де й споживачі їх продукції, на поселеннях. На це вказують залишки ремесла, на які нерідко натрапляють археологи під час досліджень давніх поселень, городищ тощо. Так, під час вивчення слов'янського селища в селі Горбовій на Пруті були розкопані рештки зруйнованої залізоплавильної печі-домниці. Вона була складена з каменів і обмазана глиною. В розвалі печі знайдені залізні шлаки, деревне вугілля (рештки палива) та вапно, яке вживалося в сиродутному виробництві як флюс. Шматки залізного шлаку, які зберегли форму приймача — частини залізоплавильної печі,— знайдені на багатьох слов'янських поселеннях Північної Буковини (Клокучка, Баламутівка, Біла, Владична, Михальча, Рашків та ін.). Отже, общинне ремесло було розвинуте у багатьох слов'янських селищах.

Однак часто общинні ремісники з секретами їх виробництва та цінними інструментами і сировиною потребували надійного захисту. Це в першу чергу стосується територій, над якими висіла загроза раптового нападу кочівників та інших ворогів. Під час нападів вороги перш за все намагалися захопити в полон ремісників, пограбувати ремісничі майстерні. Тому община оберігала ремесло і ремісників. Саме цим пояснюється той факт, що в Ломачинській дерев'яній фортеці-сховищі розміщувалась ремісничa майстерня. Не виключено, що в приміщеннях дерев'яної фортеці жили ремісники. Під час розкопок залишків дерев'яної фортеці виявлені приміщення з ознаками тривалого перебування в них людей. Тут розташовувалися викладені з каменів вогнища, знайдені уламки кераміки, кістки тварин, кістяна проколка.

В дерев'яних приміщеннях Ломачинської фортеці, очевидно, розміщувались лише металообробні майстерні. Плавили ж залізо за межами фортеці. Сліди залізодобувного ремесла — чушки залізного шлаку та шматок залізної криці у формі овального бруска — знайдені недалеко від городища, на схилах глибокого яру (поклади залізних болотних руд виявлені в Красивому яру). Залізоплавильні печі були розташовані за межами дерев'яної фортеці, бо могли викликати пожежу.

Отже, фортеці-сховища використовувалися і для охорони ремесла. Вони завжди були у бойовій готовності, а під час ворожого нападу сюди збиралося навколишнє населення, щоб сховатися від напасників.

ДАВНЬОРУСЬКА ФОРТЕЦЯ

Визначити час функціонування дерев'яної фортеці в Ломачинцях допомагають уламки глиняного посуду, що були знайдені в її приміщеннях. В колекції кераміки є уламки гончарних і ліпних горщиків, ліпних сковорідок і жаровень. Цей керамічний комплекс є типовим для східнослов'янської культури, яка одержала умовну назву культури типу Луки-Райковецької, її пізньої фази, яка датується в основному IX ст. До цього часу слід віднести функціонування дерев'яної фортеці в Ломачинцях.

У зв'язку з новою тактикою ведення війни, коли почали застосовувати облогу фортець, була проведена повна реконструкція Ломачинської фортеці. На місці знищених пожежею дерев'яних укріплень збудували нову, дерев'яно-земляну фортецю. Вона в основному повторила конфігурацію старої оборонної лінії, але в північній частині вал і рів були продовжені по схилу мису, в результаті чого джерело води, що тут розміщується, було включене в територію укріплення. Завдяки цьому, нова фортеця у випадку блокади була забезпечена водою.

Дерев'яно-земляна фортеця в Ломачинцях була набагато краще пристосована до нової тактики ведення війни. І в цей час фортеці намагалися захопити раптовим набігом. Коли ж це не вдавалося, противник приступав до тривалої облоги: військо оточувало укріплення і ставало тут табором, щоб не допустити у фортецю підкріплення, а також позбавити обложених води і продовольства. В такому випадку обложені змушені були здатися із-за голоду і спраги.

Нові оборонні споруди Ломачинської фортеці були розраховані на довгу блокаду. Вони складалися з масивного земляного валу (його нинішня висота — 2,2 м, ширина—10 м), скріпленого з внутрішнього боку дерев'яними зрубами, та оборонного рову. В новій фортеці більша роль в обороні відводилась земляному валу. Він разом з глибоким ровом становив значну перешкоду для противника. Передній схил високого земляного валу був скріплений кам'яною вимосткою і, очевидно, обмазаний глиною, яку під час блокади поливали водою, щоб ворог не зміг піднятися на вал. До того ж вал майже повністю закривав дерев'яні стіни-зруби, перешкоджаючи ворогу зробити в них будь-які проломи.

Все ж велика роль у обороні фортеці належала дерев'яним стінам, що мали зрубну конструкцію. Сліди зрубів порівняно добре збереглися під насипом валу, що розсунувся. Тут виявлені рівчаки з обпаленими стінами, де лежали нижні деревини зрубу, вугілля та шар глини, якою в свій час зверху були засипані дерев'яні перекриття зрубів, та плоскі камені, щоб вимощувати доріжки на глиняному покритті зрубів.

Дерев'яний накатник поверх зрубів, засипаний землею, служив бойовою площадкою, яку ззовні прикривала дерев'яна стіна. Такі стіни в літописах названі заборолами. Під час військових дій на бойовій площадці знаходились захисники, які через бійниці в стінах-за-

боролах обстрілювали противника. Кам'яна вимостка на глиняному шарі забезпечувала безперебійне пересування воїнів вздовж бойового ходу. Піднімалися воїни на бойову площадку за допомогою дерев'яних драбин.

Давньоруська дерев'яно-земляна фортеця в Ломачинцях належить до типу круглих укріплень, які появилися на Русі десь у кінці X — на початку XI ст. Такого типу укріплення найбільше відповідали тактичним вимогам того часу. Тут спостереження і обстріл вели по всьому периметру укріплення, що утруднювало раптове захоплення фортеці противником. Із стін вели фронтальний обстріл в усіх напрямках, «мертвих ділянок», які не прострілювалися, тут не було. Все це заважало противнику підійти до стін. До того ж фортеця була досить вигідно розміщена, на високому мисі, з якого добре проглядалася навколишня місцевість, порізана глибокими ярами. Раптово підійти до фортеці ворог не міг.

Пустотілі дерев'яні зруби вздовж валу фортеці не заповнювалися землею, а були пристосовані під житла та камери для зберігання продуктів, боєприпасів тощо. Про це свідчать знахідки на глиняній долівці цих приміщень. Тут знайдені зруйновані глинобитні печі, уламки глиняного посуду, кістки тварин та інші сліди перебування людей. В одному з приміщень розкопана яма-погріб діаметром 2 м, опущена в материк на 1, 9 м. Вона акуратно вирізана в материку, і її стіни не були обшиті деревом. В ямі зберігалися продукти харчування: м'ясо, про що свідчать знайдені в ній кістки тварин, очевидно, молоко і молочні продукти тощо.

Час функціонування давньоруської дерев'яно-земляної фортеці в Ломачинцях встановлено на підставі вивчення типу і конструкції її оборонних споруд та знайдених в її приміщеннях уламків глиняного посуду. Як уже відзначалося, фортеця належить до типу круглих, появу яких відносять на кінець X — початок XI ст.

В приміщеннях дерев'яних зрубів знайдено багато уламків глиняного посуду, найдавніші з яких датуються XI ст. Отже, в XI ст. нова фортеця в Ломачинцях вже функціонувала. Більшість знахідок в приміщеннях давньоруської фортеці складають уламки кераміки XII—XIII ст. Вони є типовими для Галицької Русі, до складу якої тоді входила ця територія. На підставі керамічних матеріалів час функціонування фортеці із зрубними конструкціями відносимо до XI—XIII ст. Вона припинила своє існування не пізніше середини XIII ст.

Ломачинська дерев'яно-земляна фортеця за конструкцією основної лінії схожа з укріпленнями інших давньоруських городищ Південно-Західної Русі. Найближчий її аналог — Ленковецьке городище в Чернівцях. Спільним для цих укріплень є введення в конструкцію оборонного валу дерев'яних зрубів, які пристосовувались під житла та господарські приміщення. Вони скріплювали вал, а їх покрівля одночасно служила бойовим ходом для захисників фортеці. При такій конструкції укріплень на невеликій площі можна було розмістити необхідну кількість будівель і довести вал до потрібної висоти. При цьому центральна частина укріпленого майдану залишалась незабудованою. Її могли використати, на випадок необхідності, для розміщення людей, худоби, майна тощо.

Дерев'яно-земляна фортеця в Ломачинцях була важливим оборонним форпостом пограниччя Галицької Русі. Вона стримувала натиск кочових орд з боку південних степів.

З письмових джерел відомо, що в 90-х роках IX ст. з степів Середньої Азії прийшли тюркські племена — печеніги і заволоділи південним степом від Волги до Пруту. Вони безперервно нападали на руські землі.

У середині XI ст. південні степи від Волги до Дунаю захопили нові кочові племена — половці (кумани). Вони спустошили Нижнє Подністров'я, знищили тут багато

слов'янських поселень, в тому числі і Єкимауцьке городище, що повністю розкопане археологами, створили тут своє політичне об'єднання — Білу Куманію — і майже 150 років чинили безперервні напади на руські землі. Половці нападали раптово, грабували села і околиці міст, спустошували посіви, вбивали і забирали в полон людей.

В цих умовах Ломачинській фортеці, яку з півдня прикривав глибокий яр Каютин, належала виняткова роль в обороні руських земель Середнього Подністров'я. Завдяки їй та іншим укріпленням, на території Середнього Подністров'я та Прикарпаття розвивалися давньоруські міста (стародавні Чернівці, літописний Василів, Коломия, Снятин та ін), існували сотні слов'янських поселень, жителі яких займалися землеробством і скотарством. Лише в середині XIII ст. у зв'язку з навалою монголо-татар припинила своє існування Ломачинська фортеця і багато інших давньоруських поселень.

ДОБРИНІВЦІ

Археологи давно звернули увагу на те, що слов'янські поселення розміщуються за певною системою, групуються окремими відособленими гніздами на всіх територіях поширення слов'янської культури. Зокрема, на території Чернівецької області виявлено кілька подібних гнізд. Так, наприклад, у верхів'ї річки Чоботарки та її приток поблизу села Горішніх Шерівців Заставнівського району компактно розміщується 8 слов'янських поселень, які займають територію діаметром до 5 км. До складу горішньошерівецького гнізда, крім селищ, входить городище на високому пагорбі Толока. Городище було, очевидно, організуючим, об'єднуючим центром для населення, що входило до складу гнізда-общини.

Важливі наукові дані одержано під час вивчення Добринівського гнізда слов'янських поселень в Заставнівському районі, яке розміщувалося на західних схилах Хотинської височини. До складу цього гнізда, крім відкритих, неукріплених селищ, входили городище в Добринівцях та святилище в Ржавинському лісі. Тут проводила розкопки у 1973—1974 рр. спільна експедиція Чернівецького університету і обласного краєзнавчого музею.

СЛІДАМИ ЛЕГЕНДИ

На слов'янські старожитності в Добринівцях вперше натрапили, коли у 1969 р. споруджували Будинок культури. Тоді під час земляних робіт в центрі села, на лівому березі Потоку, виявлено 4 заглиблені будівлі з печами-камʼянками. Знайдені в них уламки глиняного посуду були типовими для слов'янської археологічної культури. Проведеними розвідками на території села були виявлені ще поселення черняхівської культури (II—V ст. н. е.) та селище давньоруського часу (XII—XIII ст.). Але ніхто не підозрівав, що в урочищі Толока, під лісом, де багато боліт і глибоких ярів, де літом спокійно пасуться корови і вівці, а в кар'єрах добувають камінь, колись

Оборонні стіни слов'янської дерев'яної фортеці VIII—X ст. Добринівського городища. Малюнок-реконструкція худ. М. Молдавана.

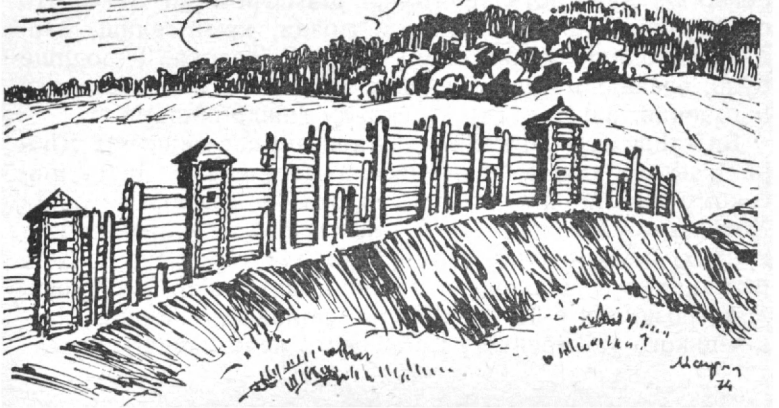

стояли неприступні оборонні стіни, диміли залізоплавильні печі, працювали ремісники, жили землероби. Виявити цю пам'ятку допомогла народна легенда.

Донедавна на Толоці розміщувався невисокий пагорб, що нагадував стародавній курган. Звали його Баба. В селі можна було почути різні легенди, більшість з яких зводилась до того, що на кургані похована жінка-баба (звідки й пішла назва місцевості), а разом з нею заховані дорогоцінності. У 1972 р. бульдозеристи розкопали пагорб, нічого в ньому не знайшли, бо він природного походження.

По-іншому до цієї легенди підійшли археологи. Вони допускали, що назва пагорба не випадкова. Баба — давньоруське слово, яке означає прародительку. У давніх слов'ян — це жіноче божество, яке уособлювало собою хмари, пізніше — світло взагалі або світло місяця. За уявою язичників, ці божества нібито мешкали на пагорбах. Тому в таких місцях ставили ідолів, яких звали Баба. Після прийняття християнства ідолів скидали і на їх місці ставили символи християнського культу — хрести. Думаємо, що твердження легенди про захоронення на Добринівській толоці Баби не випадкове. Можливо, це пов'язано із знищенням ідола-Баби після прийняття християнства.

Взагалі топонімічна назва Баба досить поширена на Буковині. Пагорби з іменем Баба є в селах Василеві, Вербівцях, Ржавинцях Заставнівського, Ленківцях Кельменецького районів. У Стрілецькому Куті Кіцманського району є потік Бабин, в інших селах є криниці (джерела), які звуть Бабиними, нарешті в Чернівецькій області є два села Бабин. Ці назви свідчать, що в свій час на території Північної Буковини стояло багато ідолів, яким поклонялися слов'яни-язичники.

Якщо дійсно на пагорбі Баба біля Добринівців колись стояв ідол, то недалеко від нього повинно було розміщуватись поселення ідолопоклонників. Здогадки під-

твердились науковими даними, як тільки тут в 1973 р. почала працювати археологічна експедиція. Поряд з пагорбом Баба на Толоці виявлене велике слов'янське поселення. Його сліди у вигляді чорних плям, обпалені камені та уламки давнього посуду чітко виступали на виораному полі та в стінах кам'яних кар'єрів. По південному схилу урочища знахідки поширювались майже на 1 км. Але найбільше їх було в центрі поселення, на терасі розміром 100×160 м, яку з трьох боків оточують яри. Тут, як показали розкопки, розміщувалась укріплена частина поселення — слов'янське городище.

СТАРОДАВНІ УКРІПЛЕННЯ

Як і завжди, розкопки на городищі почали з вивчення його оборонних споруд. Уже в перший рік досліджень було встановлено, що, крім природних, городище мало ще й штучні укріплення. З усіх боків його огороджувала дерев'яна стіна, від якої залишились стовпові ями та відбитки в кількох місцях нижніх деревин. Їх вивчення показало, що головна оборонна стіна складалася, подібно до інших слов'янських фортець, з горизонтально покладених колод.

Дерев'яна оборонна стіна проходила понад самим краєм площадки городища і, на відміну від інших городищ, іззовні не була підсипана землею. Для зміцнення стіни будівельники Добринівської фортеці вдалися до більш надійного способу укріплення оборонної лінії. По її периметру на найважливіших ділянках були поставлені на певній відстані один від одного дерев'яні зруби, нижня частина яких опускалася в материк. В цих місцях горизонтально покладені колоди оборонної стіни врубувалися в зруби, щоб стіна стала міцнішою.

Вздовж оборонної лінії Добринівського городища розкопано 16 зрубів, що входили в її конструкцію. Біль-

шість з них лише примикала до оборонної стіни, була з нею пов'язана конструктивно, але ззовні не висувалася за лінію оборони. Зруби мали стримувати основну огорожу від руйнування. Лише в трьох випадках зруби на лінії оборони розміщувалися так, що їх зовнішня частина виступала за лінію оборони на 1 м. Ці зруби виконували також функції оборонних башт. З них вели обстріл вздовж оборонних стін.

Найповніше система оборони Добринівського городища вивчена під час дослідження східної оборонної лінії (її довжина 63 м). Для її спорудження використано природний яр, на дні якого протікає струмок. Лівий берег яру, що примикає до площадки городища, був підрізаний, щоб оборонна лінія тут утворювала тупий кут, який своїм вістрям направлений в бік поля.

Приблизно посередині східної оборонної лінії, на спеціально залишеному виступі, розміщувалась оборонна башта розміром 3,2×3,2 м, нижня частина якої була опущена в материк на 0,9 м. Від неї залишились обгорілі деревини, які свідчать, що колоди зрубу були з'єднані між собою шляхом врубки із залишками завдовжки до 10 см.

Ймовірно, що башта мала два перекриття. Про це свідчать два шари глини, змішаної з вугіллям,— рештки двох перекрить, які під час розкопок лежали на долівці приміщення. Вони між собою були розділені прошарком спаленини (вугілля). Якщо башта мала два перекриття і, отже, два яруси бою, то виходить, що її висота сягала не менше 5 м. Внутрішнє приміщення башти не пустувало, а було пристосоване під житло. Про це свідчить прямокутна піч-кам'янка у північно-східному куті.

Башта займала зручне положення щодо оборони цієї частини городища. З неї добре проглядалася навколишня територія, добре прострілювалися обидва відрізки східної стіни (їх довжина становила 30 м).

На розкопках Добринівського городища.

Не менш складною була і західна оборонна лінія, яка проходила вздовж високого берега глибокого яру, а в північно-західній частині городища спадала вниз по схилу до струмка. Приблизно посередині верхньої частини укріпленої лінії розміщувалися поряд два зруби. Один з них, всередині якого була піч-кам'янка, примикав до оборонної стіни, а другий (з вогнищем і кам'яною робочою площадкою) виступав за лінію оборони на 1 м і, очевидно, служив оборонною баштою. По обидва боки спарених зрубів до дерев'яної оборонної стіни примикали наземні дерев'яні будинки завдовжки близько 20 м. А ту частину стіни, що спадала по схилу до струмка, укріплювали три зруби, з яких один, кутовий, очевидно, виконував функції оборонної башти.

Зруби, що входили в оборонну смугу, також виявлені вздовж північної та південної укріплених ліній. Отже, дерев'яні зруби, що були опущені в материк, розміщувалися на найбільш важливих ділянках по всьому периметру укріпленої лінії городища.

Приміщення зрубів оборонної лінії мешканці городища використовували як житла, ремісничі майстерні, склади тощо. Залишки жител з печами-кам'янками виявлені в 9 оборонних зрубах, а ремісничих майстерень з вогнищами і робочими кам'яними площадками — в 4 зрубах з 16 розкопаних будівель цього типу.

За археологічними даними, оборонна система із зрубами-опорами в Добринівцях функціонувала в IX ст. У західній частині городища розкопано дві напівземлянки, матеріали яких засвідчують початковий і кінцевий етапи існування Добринівського поселення. В одній з них, що функціонувала до побудови укріплень, знайдено багато уламків ліпного посуду і лише два уламки від гончарних горщиків. У той же час в напівземлянці, яка функціонувала після того, як оборонні споруди припинили своє існування, виявлено керамічний комплекс, який складається вже наполовину з ліпного і гончарного посуду. До того ж в групі гончарного посуду є уламки горщиків, характерних для X ст. Тому вважаємо, що Добринівське укріплене поселення почало свій розвиток в кінці VIII — на початку IX ст. і припинило своє існування в кінці IX — на початку X ст.

Отже, матеріали розкопок показали, що основу дерев'яної огорожі Добринівського городища становили опущені в материк зруби, в які врубувалися кінці горизонтальних деревин, що утворювали прясла стін між цими зрубами. Останні були надійною опорою оборонної лінії, робили її міцною і монолітною. Така конструкція оборонних стін особливо була поширена в давньоруський час. В літописах вона згадується як «столпіє». Укріпленнями такого типу в давньоруському Києві були

огороджені торгово-ремісничий посад на Подолі та Печерський монастир.

Дерев'яні оборонні стіни із зрубами-опорами мали перевагу в порівнянні зі стінами стовпової конструкції. Вони були міцнішими і більш надійними в обороні. Ефективність їх оборони зростала ще й тому, що окремо поставлені прямокутні зруби, будучи висунутими за лінію оборони, перетворювались в башти для обстрілу флангів противника. Не виключено, що башти такого типу з'явилися одночасно з появою укріплень типу «столпіє». Не випадково в давньоруській мові стіни із зрубами-опорами і башти мали однозвучну назву. Башти часто називалися «столп», а оборонна стіна із зрубами — «столпіє».

У X—XIII ст., коли основний тягар оборони найголовніших фортець переноситься на земляні вали, роль зрубних конструкцій в оборонному зодчестві зростає. Зрубами укріплювали оборонні лінії, їх розміщували на вершинах валів для посилення оборони. Широко застосовувалися дерев'яні зруби і в давньоруському оборонному зодчестві Північної Буковини. Вони виявлені під час розкопок багатьох оборонних валів XI—XIII ст. (Чернівці, Молодія, Перебиківці та ін.) і добре відомі археологам з досліджень давньоруських міст.

Вивчення конструкції оборонних стін слов'янських фортець показало, що східні слов'яни Середнього Подністров'я та Буковинського Прикарпаття будували укріплення у вигляді частоколів та стін з горизонтальних колод, забраних в стовпи. Разом з тим на заключному етапі розвитку слов'янської культури з'являються оборонні стіни нової, зрубної конструкції, які набули широкого застосування в наступному, давньоруському періоді.

Під час розкопок Добринівського городища були виявлені залишки великих наземних (громадських) будинків вздовж внутрішнього боку оборонної лінії, які примикали безпосередньо до головної оборонної стіни.

У північно-східному куті городища досліджено великий будинок, що мав прямокутну форму розміром приблизно 14×6 м. Контури південної та західної стіни цієї будівлі у вигляді канавки завширшки 15 см, завглибшки 6 см чітко виділялися своїм темним кольором на жовтому фоні материкової глини. В місцях стику обох стін розчищена яма завглибшки 20 см від вертикального стовпа діаметром 15 см. За 3 м від неї, на лінії західної стіни, знаходилась ще одна стовпова яма таких же розмірів. Вздовж стіни лежали шматки глиняної обмазки з відбитками пруття та вугілля. Ці рештки переконливо свідчать про те, що стіни будівлі мали стовпову конструкцію, а простінки між стовпами заплітались лозою і обмазувалися глиною. Сплетіння стін було вертикальним. Між опорними стовпами-сохами у пазах закріплювалися на певній відстані одна від одної горизонтально покладені жердини, по яких сплітали простінки з пруття.

Цікаво відмітити, що подібна техніка спорудження стін на Північній Буковині зберігалася до недавнього часу. В селі Васловівцях Заставнівського району обстежено кілька збудованих у минулому столітті хат, каркасом стін яких було дерев'яне вертикальне сплетіння, що з обох боків обмазували товстим шаром глини.

Усередині будинку на глиняній долівці виявлено 5 вогнищ в ямах різної глибини (від 0,2 до 0,5 м), які були викладені каменями синюватого кольору приблизно однакового розміру. Тут же знайдено уламки ліпних та гончарних горщиків і високої конічної миски. Знахідки лежали на долівці під шаром перемішаної з вугіллям

глини завтовшки до 25 см. Це залишки дерев'яного даху, вкритого для утеплення шаром глини.

Ще два великі громадські будинки з такою ж конструкцією стін розкопано вздовж західної оборонної лінії. Всередині будинку № 2 виявлено 6 вогнищ, що розміщувалися в ямах і також були викладені з каменів синюватого кольору і приблизно однакового розміру. Поряд або недалеко від них містилися ями-погреби, які, очевидно, використовували для зберігання общинних запасів.

Особливий інтерес викликає яма з культовим захороненням чоловіка в центрі громадського будинку № 2.

План Добринівського слов'янського городища Толока. 1 — зрубні будівлі; 2 — будівлі стовпової конструкції; 3 — печі-кам'янки; 4 — вогнище; 5 — яма; 6 — громадський будинок; 7 — заглиблені житла; 8 — розкопи; 9 — кам'яна робоча площадка, 10 — болото.

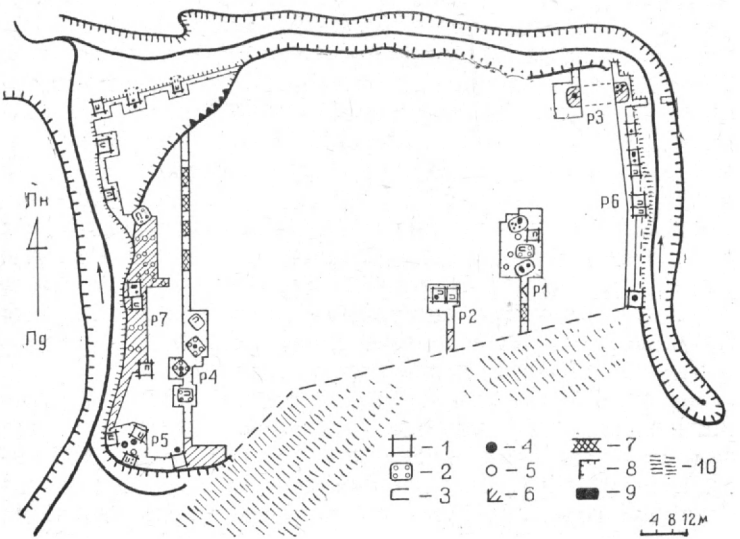

Вона дзвоновидної форми і опущена в материк на 1,2 м від рівня долівки. На її дні, посипаному вугіллям і попелом, лежав на животі, в скорченому положенні, головою на захід кістяк чоловіка похилого віку. Біля кістяка знайдені побиті глиняні слов'янські горщики, що вдруге побували у вогні, уламки глиняної сковорідки, зуб корови та перепалені кістки тварин.

Захоронення в ямі громадського будинку — ритуальне. На це вказують різні обставини. Поховання влаштовано в центрі громадського будинку, недалеко від ритуального вогнища. І хоч в цей час (IX ст.) у слов'ян панував обряд кремації покійників, в даному випадку здійснено трупопокладення. Положення кістяка в круглій ямі, яка розширяється донизу, незвичайне. Не виключено, що покійник спочатку був захоронений сидячим «на троні» (в ямі простежені сліди дерева). В такому положенні, як відомо, хоронили у слов'ян лише знатних осіб. Коли ж кістяк звалився на дно ями, над ним були здійснені певні ритуальні обряди: яму засипали землею, змішаною з вугіллям, вкинувши до неї нарочито побиті глиняні посудини, що побували перед цим у вогні. На ритуальні обряди вказують також перепалені кістки тварин, зуб корови та інші речі, виявлені в ямі.

Поховання в громадському будинку слід зв'язувати з культом предків (тут, мабуть, був захоронений старійшина), з культом збереження кісток знатних людей, що був поширений в первісну епоху. Обряд збереження людських кісток практикувався і пізніше. Розкопки храмів XII—XIII ст. у Василеві і Мартинівці показали, що після введення християнства ще довго існував культ збереження кістяків предків, що були предметом особливого поклоніння. Їх зберігали в спеціально для цього виготовлених костницях, всередині храмів.

Ритуальне поховання з Добринівців свідчить про те, що у великих наземних громадських будинках, крім ін-

ших, виконувалися певні язичеські обряди. Цю тезу підтверджують матеріали інших слов'янських городищ. Так, наприклад, в довгих наземних будинках відомого Зимнівського городища на кострищах знайдені перепалені шматки людських черепів, а також кістки тварин та уламки кераміки.

Сліди великих наземних будинків виявлені і в інших частинах Добринівського городища. Вони розміщуються вздовж оборонних стін, іноді в кілька рядів. Подібні будинки виявлені й на інших слов'янських городищах (Ревне, Червона Діброва та ін.). Конструкція їх приблизно однакова і різко відрізняється від стаціонарних жител на тих же поселеннях. Стіни наземних будинків, як правило, були сплетені з пруття і обмазані з обох боків глиною. В той же час стіни стаціонарних жител складалися з горизонтально покладених розколотих деревин або були зрубними. В центрі наземних будинків на земляній долівці в неглибоких ямах круглої або овальної форми містились вогнища з кам'яними вимостками. В той же час стаціонарні житла опалювалися печами-кам'янками в одному з кутів приміщення.

Привертає увагу й те, що довгі наземні будинки розміщуються лише на території слов'янських дерев'яних фортець і обов'язково вздовж оборонних стін, часто входячи в конструкцію оборонних стін, укріплюючи їх з внутрішнього боку.

Призначення великих наземних будинків на слов'янських городищах з стінами легкої конструкції і відкритими вогнищами допомагають встановити письмові джерела. Виявилось, що будівлі такого ж типу є і на городищах західних слов'ян. Вони, наприклад, виявлені під час розкопок городища Шеліги в Польщі. Відомості про такі будівлі є в одній з німецьких хронік, де вони названі континами. В ній говориться, що всередині контин «навколо розставлені були лави і столи, тому що тут відбувалися наради і зібрання громадян; сюди сходи-

лися в певні дні і години, щоб бенкетувати або обговорювати важливі справи».

Письмові джерела та археологічні матеріали переконують, що великі наземні будинки на слов'янських городищах не мали постійного заселення. В цих будинках збиралися військові ради, відбувалися народні зібрання — віча, влаштовувалися бенкети — братчини, трапези, на яких поїдали м'ясо жертовних тварин. Тут зберігали общинні запаси (для цього й служили ями-погреби), тут могли влаштовувати ігрища, здійснювати магічні обряди, заклинання тощо.

Академік Б. О. Рибаков, характеризуючи общинні будинки, відмітив, що в святкові дні в них збиралися представники поселень, тут вони вибирали «градського старця», який відав порядками на громадському городищі, або «князя» — начальника і полководця «мирських» сил.

Довгі наземні будинки-контини на слов'янських городищах свідчать про громадські, колективні відносини, про вічевий лад. Віча — це народні збори, які розв'язували найважливіші питання з життя суспільної організації, справи війни, миру, суду. Громадські будинки виявлені на всіх слов'янських городищах другої половини 1 тисячоліття н. е. Північної Буковини. Городища були центрами громадсько-політичного життя територіальної общини-гнізда. Народовладдя у слов'ян, про яке говорять візантійські автори VI—VII ст. («ці племена не управляються однією людиною, а здавна живуть в народоправстві»), зберігається і в VIII—IX ст., про що свідчить наявність громадських будинків на городищах цього часу. Вони існували до X ст. З утвердженням класового суспільства громадські будинки повністю зникають. Поступову ліквідацію громадських будинків ілюструють матеріали Ревнянського городища. В IX ст. довгі наземні будинки розташовували вздовж оборонних стін на головному майдані укріплення.

В X ст., після реконструкції фортеці, центральний майдан був звільнений від громадських будинків. Їх було винесено на бокові майдани, вздовж другої оборонної лінії. На городищах ще пізнішого часу, наприклад, на Перебиківському, Ломачинському, Ленковецькому в Чернівцях, які відносяться до XI—XIII ст., громадських будинків уже не було.

РЕМІСНИЧИЙ ЦЕНТР

За характером забудови слов'янські городища діляться на дві групи. Одні з них, наприклад, Червона Діброва, Ломачинці та інші, не були забудовані і служили сховищами для навколишнього населення на час війни та центрами суспільно-політичного життя в мирний час. На них, крім оборонних споруд, виступають залишки лише наземних громадських будинків. Укріплені майдани другої групи були густо забудовані. На них також були оборонні споруди та громадські будинки, але, крім них, багато житлових, господарських та виробничих будівель. Це суспільно-господарські центри слов'янського населення. До останньої групи належить і Добринівське городище.

Як тільки почали обстеження городища, виявилося, що його територія густо вкрита темними плямами давніх жител. На місці плям були знайдені уламки слов'янського глиняного посуду, перепалені камені (зруйновані печі-кам'янки), кістки тварин тощо. Цього не спостерігалось на прилеглому до городища і одночасному з ним селищі, де заглиблені житла містилися на значній відстані одне від одного.

Розкопки підтвердили припущення про густу забудову городища. На залишки давніх будівель натрапляли всюди. Вони були виявлені в усіх дев'яти розкопах, закладених в різних частинах укріпленого майдану. Вия-

Розкопки оборонної башти Добринівського городища.

вилось, що вони розміщуються за певною системою. В усіх розкопах поряд з стаціонарними житлами-напівземлянками містилися ремісничі майстерні.

Характерною ознакою ремісничих майстерень є наявність в них спеціальних споруд — робочих площадок. Найкраще збереглася ремісничa майстерня № 2 в розкопі № 1 східної частини площадки городища. Це котлован прямокутної форми розміром 4,5×3,7 м, викопаний в кам'янистому грунті на глибину 1,3 м від давньої поверхні. Решток дерев'яних стін в котловані не виявлено. Їх тут і не було, бо материкові стіни приміщення на час розкопок виявилися з слідами сажі (вони були

задимлені під час функціонування будівлі). У північно-східній частині землянки, на певній відстані від материкових стін, розміщувалась робоча площадка розміром 1,8×2 м. Вона викладена з дрібного каменю на висоту 0,3 м. В кутах площадки вмонтовані плоскі великі камені (один з них, наприклад, має розмір 40×55 см), які використовувались як ковадла. На багатьох каменях, що лежали на площадці, є сліди вогню, хоч решток вогнищ на ній не виявлено. Найімовірніше, це результат гарячої обробки металів на робочій площадці.

У землянці-майстерні виявлено три вогнища. Одне з них було в центрі приміщення, біля кам'яної робочої площадки. Навколо добре випаленого глиняного череня, вкритого товстим шаром вугілля, лежали плоскі камені з слідами вогню на них. Їх також використовували під час гарячої обробки металів. Друге вогнище з глиняним черенем розміщувалось біля південної материкової стінки землянки. Навколо нього також лежали в один ряд плоскі камені. Третє вогнище, черінь якого викладений з дрібних каменів і обмазаний глиною, містилося біля материкового виступу-лежака — вздовж західної стіни котлована. Вогнища разом з лежаком також мали виробниче призначення.

Посередині північної стінки котлована є вхід до землянки у вигляді коридора завширшки 1 м, долівка якого спадає в сторону приміщення. Поряд з виходом виявлена яма діаметром 0,15 м від стовпа, що підтримував односхилий дерев'яний дах будівлі. Деревини, якими зверху була накрита землянка-майстерня, в південній частині будівлі своїми кінцями спиралися на кам'янистий грунт навколишньої поверхні. Тут, на краю котлована, на давній поверхні виявлені обгорілі деревини — залишки дерев'яного даху, знищеного пожежею. В протилежній, північній частині землянки, деревини даху спиралися на поперечну дерев'яну перекладину, укріплену на стовпах, розміщених біля стінки котло-

вана. Дерев'яна покрівля зверху була засипана землею. Решткн даху у вигляді шару глини, перемішаної з чорноземом і вугіллям, на час розкопок лежали на глинянній долівці землянки-майстерні.

У землянці знайдені два розбиті ліпні глиняні горщики заввишки 32 см, уламок глиняного товстостінного тигля з прикипілим на ньому металом, точильний брусок, уламки глиняних сковорідок і мисок, які зазнали повторної дії вогню, уламок залізного ножика та кістки тварин.

Конструкція будівлі № 2 з розкопу № 1 та знахідки в ній говорять про її виробниче призначення. В ній немає обов'язкового атрибута стаціонарного слов'янського житла — печі-кам'янки. В той же час в ній були аж три відкриті вогнища-горни, причому не в кутах, а посередині приміщення. Головною ознакою майстерні є наявність в ній робочої кам'яної площадки з вмонтованими в ній плоскими каменями-ковадлами.

Землянки-майстерні на Добринівському городищі виявлені ще в дев'яти місцях. Цікавою з них є будівля в розкопі № 2. Вона складається з двох приміщень: ремісничої майстерні та напівземлянкового житла, розміщених в спільному котловані завдовжки 8 м. Одне приміщення відокремлене від другого материковою кам'янистою перемичкою завширшки 0,5 м.

У приміщенні-майстерні (його розмір 3,5×3,5 м) посередині була робоча кам'яна площадка. Тут знайдені залізні шлаки, великі шматки глиняної обмазки, уламки вдруге обпалених глиняних горщиків, мисок і сковорідок. Вхід до майстерні простежено з боку житла, посередині перемички, яка відділяла її від житла. В той же час вхід до житла з піччю-кам'янкою простежено в північній материковій стінці котлована у вигляді приямка завширшки 0,9. Отже, потрапити в майстерню можна було лише з житла, нею могла користуватися сім'я, яка жила поруч. Зважаючи на це та беручи до уваги факт,

що майстерня і житло збудовані в один і той же час, в одному і тому ж котловані, виходить, що тут маємо типове індивідуальне господарство ремісника.

Індивідуальний характер мали й інші ремісничі господарства, відкриті на Добринівському городищі. Це вже не були общинні ремісники, які влаштовували свої майстерні в приміщеннях громадських будинків, як це було, наприклад, на Ломачинському городищі. Добринівські ремісники споруджували власні, індивідуальні майстерні, в яких виробляли продукцію, яка вже не йшла в спільне користування общини, а була власністю сім'ї ремісника і призначалася в основному для продажу та обміну на продукти сільського господарства.

Матеріали Добринівського городища, яке датується IX ст., говорять не тільки про відокремлення ремесла від сільського господарства. Вони також засвідчують процес індивідуалізації слов'янських господарств напередодні утворення Київської Русі. Цей процес охоплював і сферу сільського господарства. Вивчаючи планування забудови слов'янських поселень VI—VII ст., археологи помітили, що господарські будівлі групуються окремо від жител. Отже, вони були в спільному користуванні жителів всього поселення. Планування більш пізніх поселень змінилося. Господарські приміщення селищ VIII—IX ст. розміщуються поряд з житлами. Дослідники небезпідставно вбачають в цьому появу індивідуальних господарств, які завжди концентрують підсобні будівлі поблизу домівки.

Про індивідуальний характер господарської діяльності слов'янського населення у VIII—IX ст. свідчать і письмові документи. Давньоруський літописець, розповідаючи про збирання данини з русичів в цей час, згадує «дими», які були одиницями обкладання індивідуальних, а не колективних господарств.

Як уже відзначалося, Добринівське городище було густо забудоване. Іноді відстань між заглибленими

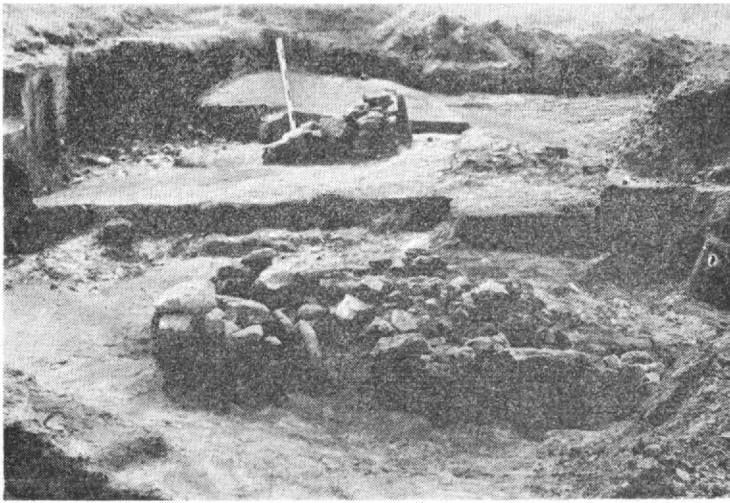

Рештки ремісничої майстерні, розкопаної на Добринівському городищі.

будівлями тут становить всього 1—4 м. Зважаючи на те, що на всій території укріпленого майдану поруч з стаціонарними житлами-напівземлянками розміщуються ремісничі майстерні, є підстави розглядати городище як ремісничий центр. Тут, в процесі розвитку слов'янського суспільства, осідали ремісники, які поривали із землеробством, виходили із сільської общини і селились окремо на території, укріпленій дерев'яними стінами. Вони уже обслуговували не лише гніздо-общину, а їх вироби були розраховані на задоволення потреб великої округи. Замкнутість гнізда-общини, характерна для попереднього часу, тепер була порушена.

Ремісничі центри виросли в результаті дальшого розвитку суспільства. В цей час набагато зросла густота населення, з'явилися групи населення, які виробництвом

безпосередньо не займалися, але потребували багато ремісничих виробів, наприклад, постійна військова дружина — професіональні воїни, а також багато виробів потребувало і сільське господарство, яке в цей час почало інтенсивніше розвиватися.

Концентрація ремесла, в результаті чого з'явилися ремісничі поселення, сприяла дальшому його розвитку. Якщо раніше общинний майстер був обізнаний з різними ремеслами, то тепер відбувається спеціалізація ремесла. Одні ремісники спеціалізувалися на обробці металів, інші — займалися виготовленням глиняного посуду, обробкою шкір і т. д. Це могло відбуватися лише при концентрації ремесла, бо, наприклад, зброяр міг працювати лише тоді, якщо поряд були коваль, тесляр і т. д.

Зосередження ремесла на території укріплення теж не випадкове. В час, коли безперервно точилися війни і грабіжницькі набіги, необхідною умовою нормального розвитку був його захист від ворогів, які прагнули в першу чергу захопити в полон ремісників та пограбувати їх продукцію.

Ремісниче поселення в Добринівцях розташоване в центрі густо заселеної сільськогосподарської округи. Воно знаходиться в місцевості, доступній для навколишнього населення. Його не можна відносити до типу населених пунктів міського типу. Феодальні міста були більш складною суспільною категорією, ніж ремісничі поселення. Вони складалися з трьох основних частин: дитинця (міської цитаделі), торгово-ремісничого посаду з торгом та неукріплених селищ, що входили до складу міста. На відміну від міст, ремісничі поселення складалися лише з двох частин: городища і селища. До того ж і ремесло ремісничих поселень відмінне від міського ремесла. В давньоруських містах була досить розвинута спеціалізація ремесла, а в ремісничих поселеннях спеціалізація ремесла почала тільки складатися. Однак

в ремісничих центрах були розвинуті уже ті елементи, котрі вели до появи міст (ремесло, торгівля). Ремісничі центри тільки підготували грунт для виникнення давньоруських міст, самі вони ще не були містами. Першою і необхідною умовою виникнення міст було зосередження ремесла в певних пунктах, одним з яких і стало Добринівське ремісниче поселення.

Однак, не всі ремісничі поселення переростали в міста, а лише ті, що мали для цього сприятливі умови. Першою і необхідною умовою для переростання ремісничого поселення в місто є наявність широкого ринку збуту для ремісничих виробів. У зв'язку з розвитком ремісничої спеціалізації в давньоруський час ринки збуту були вже досить широкими. Наприклад, шиферні пряслиця — важки-маховички від дерев'яних веретен, що вироблялися в ремісничих майстернях біля Овруча на Волині, поширювалися на території всієї Давньої Русі. Широкий же ринок збуту для ремісничої продукції могла забезпечити розгалужена сітка торгових шляхів. Ось чому в давньоруські міста переростали ті слов'янські ремісничі поселення, які лежали на важливих торгових шляхах. Цього не сталося з Добринівським ремісничим центром.

У давньоруський час, в X—XI ст., торгові шляхи в основному проходили по воді. На території Північної Буковини, яка в цей час була складовою частиною Київської Русі, найважливіші дороги проходили по Дністру і Пруту. Як тільки ці торгові магістралі склалися, Добринівське ремісниче поселення опинилося в стороні від них. Ось чому воно поступово занепадає, а міста виникають на Дністрі (Хотин, Василів та ін.) та Пруті (Ревне, стародавні Чернівці).

За археологічними даними, масова поява ремісничих центрів припадає на VIII —IX ст., що говорить про рішучий перелом в розвитку господарства, про відокремлення ремесла від землеробства. У ремісничих поселеннях

концентрувалися майстри різних спеціальностей (в Добринівцях простежені сліди залізообробного, гончарного та шкіряного виробництва), які володіли найбільш передовими способами виробництва і найкращими технічними навиками. Ремісничі поселення стають основними центрами прогресу суспільного виробництва.

Відокремлення ремесла від землеробства привело до розвитку обміну і появи грошей. Одночасно з появою ремісничих центрів у слов'ян з'являються гроші. До другої половини VIII ст., коли слов'яни вели виключно натуральне господарство, їх суспільство було безгрошовим. У IX—X ст. на території східнослов'янських земель набирають масового розповсюдження давні куфічні срібні дирхеми, що походили з Арабського халіфату. Поряд з ними в обігу були сасанідські драхми, західноєвропейські динарії, візантійські монети тощо. Вони були в обігу й на землях Прикарпаття, про що свідчить скарб арабських монет IX—X ст., знайдений у 1947 р. в селі Крилосі Івано-Франківської області, на території давньоруського Галича.

З розвитком товарного ремесла появляються торговельні зв'язки між окремими землями. Їх свідченням може бути привозна лощена гончарна кераміка так званого салтовського типу, знайдена на слов'янських поселеннях у Добринівцях, Грозинцях і Чернівцях. Вона виготовлена з відмуленої глини, має гарну вилощену поверхню темно-сірого кольору, добре випалена, іноді прикрашена пролощеними лініями. На територію Північної Буковини її, найімовірніше, привозили з Першого болгарського царства (VII—XI ст.), де знайдені комплекси по виробництву кераміки подібного типу.

Отже, Добринівське городище разом з іншими подібними пам'ятками є одним із свідчень рішучого перелому в економічному розвитку слов'янського суспільства, який припадає в основному на IX ст. В цей час відбуваються помітні зрушення в усіх галузях господарства: покра-

Кам'яна робоча площадка ремісничої майстерні Добринівського ремісничого поселення.

щується техніка і система землеробства, розширюються орні землі, зростає густота населення, общинне ремесло поступово відокремлюється від землеробства і переростає в товарне, виникають ремісничі поселення.

РЕЧОВІ ЗНАХІДКИ

Під час розкопок на Добринівському городищі знайдено багато речей, які знайомлять з побутом та культурою населення, що залишило цю пам'ятку. Серед знахідок найбільше уламків ліпного та гончарного глиняного посуду, який відноситься до пізньої фази другого періоду розвитку слов'янської культури типу Луки-Райковецької і датується в основному IX ст.

Тут знайдені ліпні горщики, сковорідки, миски і жаровні. Провідною формою є горщик без ручок, витягнутий тулуб якого має форму перевернутого зрізаного конуса. Він розширюється у верхній частині, має звужену горловину, більш або менш округлі плечики та вузьке товсте дно, відігнуті вінчики, краї яких в більшості випадків косо зрізані і часто орнаментовані ямками або косими насічками.

Ліпні горщики формували за допомогою стрічкової техніки. Окремі стрічки глини накладали одну на одну, а утворені між ними шви загладжували. Сліди поздовжнього та поперечного загладжування видно майже на всіх горщиках. Часто їх ліпили на круглій обертовій підставці, відбитки якої добре виділяються на дні багатьох посудин. Обертова підставка — це найбільш примітивний ручний круг, яким користувалися під час виготовлення глиняного посуду в домашніх умовах.

Під час виготовлення посуду в глиняне тісто додавали шамот — товчену кераміку, щоб глина була більш пластичною і посудина не деформувалася під час випалювання. Випалювали посуд в звичайних кухонних печах,

а великі посудини, що не вміщалися, випалювали у спеціально для цього збудованих печах. Дві такі печі, наприклад, виявлені в північно-західному куті Добринівського городища. Кожна складалася з двох частин: власне куполоподібної печі, вирізаної в материку, та вогнища, що розміщувалося нижче по схилу, в неглибокій ямі. Через те, що слов'яни глиняний посуд випалювали не в гончарних горнах, а в звичайних печах, його випалення нерівномірне, одні його частини випалені краще, інші гірше. Черепок на зломі часто має темну, непропалену серцевину.

Майже всі глиняні посудини ангобовані, тобто вкриті рідкою глиною ще до випалювання. Це робилося, щоб надати посудині повної водонепроникності. Ангобування властиве для всієї первісної епохи і застосовувалось до винайдення поливи.

На багатьох ліпних горщиках зустрічається орнамент у вигляді ямок на краю вінчика, нанесених пальцем, нігтем або паличкою. Цей тип орнаменту характерний переважно для східнослов'янської культури. Подібно до гончарного посуду, іноді на тулубі ліпних горщиків наносили нерівні хвилясті та горизонтальні багаторядні і поодинокі лінії.

Мешканці Добринівського городища вміли вже виготовляти посуд і на гончарному крузі. Але в цей час гончарний круг лише впроваджувався у виробництво, на ньому виготовляли лише горщики, і то в невеликій кількості. Гончарні горщики майже завжди орнаментовані однозубим (паличкою) або багатозубим гребінцевим знаряддям у вигляді горизонтальних та хвилястих ліній. Ним покривалася вся поверхня, від плечиків до дна, а іноді орнамент заходить і на вінця, на їх зовнішню і навіть внутрішню частину.

Крім горщиків, серед керамічних знахідок в Добринівцях були глиняні сковороди. Це плоскі диски діаметром до 25 см неправильно округлої форми з низь-

Рештки жител слов'янського городища IX ст. в Добринівцях.

кими відхиленими або прямими бортиками заввишки до 3 см. Вони іноді прикрашені защипами або ямками по верхньому краю бортика. Сковороди призначалися для сушіння зерна, випікання хліба. Їх могли використовувати як накривки глиняних посудин. Вони є специфічно слов'янською формою посуду і виступають в пам'ятках всіх слов'янських земель, де розвивалось землеробство.

Одночасно населення Добринівського городища користувалося великими глиняними сковородами-жаровнями, які виготовляли з глиняного тіста із значними домішками посіченої соломи і полови. При випалюванні солома утворювала у стінках пустоти, зменшувала тепловіддачу і сприяла збереженню тепла. Жаровні (їх діаметр в середньому 40—60 см) — це в першу чергу спеціальні пристосування для сушіння зерна. Не випадко-

во їх уламки, а то й цілі екземпляри знаходять у розвалах печей. Вони могли служити і для випікання хліба, а можливо, і для обігрівання житла, якщо в них клали розжарене вугілля і переносили з одного кутка в інший.

Глиняні жаровні є характерною формою кераміки слов'янської культури. В попередніх археологічних культурах Середнього Подністров'я та Прикарпаття їх немає. Вони є в пам'ятках античних міст Північного Причорномор'я, звідкіля, можливо, жаровні були запозичені слов'янами. Жаровні, як і сковороди, деякий час зберігаються і в давньоруський час (X—XI ст.).

У Добринівцях знайдено також багато уламків глибоких конічних мисок, які мали широку розкриту горловину. Вони виготовлені з грубого тіста, до якого додавали шамот. Серед них виділяються миски спеціального призначення, які мають отвір діаметром 1—2 см в центрі днища або в нижній частині тулуба. Такі миски використовувалися переважно для виготовлення сиру.

Характеристика слов'янської кераміки з Добринівців не буде повною, якщо не згадати уламків мініатюрних глиняних посудин. Своїми формами і технікою виготовлення вони не відрізняються від горщиків, мисок тощо. Але їх висота не сягає більше 5 см. Мініатюрний глиняний посуд побутує на протязі всієї первісної епохи. Вироби приймають за дитячі іграшки. Але не виключено, що вони мали й інше призначення — наприклад, могли використовуватися у ремісничому виробництві, могли бути ритуальними тощо.

Кераміка Добринівського городища є типовою для східнослов'янської культури і переконливо свідчить про те, що основними мешканцями цього поселення були східні слов'яни.

У господарстві та побуті східних слов'ян значна роль належала кістяним знаряддям праці. Порівняно із залізними, вони були дешевшими, а тому і більш до-

ступними. Найбільше на Добринівському городищі знайдено кістяних проколок. Вони виготовлені в основному з трубчастих кісток тварин. Одна частина проколок завжди стесана, загострена і відполірована під час роботи. Їх виготовляли за допомогою залізних ножів і використовували як знаряддя праці в шевстві та кушнірстві. Ними проколювали шкіри. Для обробки шкір слов'яни використовували лощила з ребер корови та рогові скребла. Останні виготовлені з найбільш широкої і міцної частини рогу благородного оленя у формі трапецевидної лопаточки, від середини якої відходить черенок, з допомогою якого знаряддя кріпили до дерев'яної ручки. Роговими скреблами обробляли шкіру: зскрібували з неї жир тощо. Подібні знахідки часто зустрічаються на слов'янських поселеннях.

Серед залізних виробів, знайдених в Добринівцях, були черешкові ножі, серп, форма якого мало чим відрізняється від сучасного, кресало для добування вогню тощо. Окремої уваги заслуговують дві залізні шпори. Це свідчить про перебування на Добринівському городищі постійного війська — дружини. Під час війни дружинники очолювали народні ополчення, а в мирний час стояли на сторожі влади вождя, жили за рахунок суспільства і поступово перетворювались в привілейовану його частину, поповнюючи клас феодалів.

Важливою знахідкою є кільце діаметром 3 см, зроблене з срібного дроту. Його кінці роз'єднані і воно нагадує перстень. Персневидні скроневі кільця є складовою частиною жіночих прикрас східних слов'ян. Отже і ця знахідка є одним з багатьох підтверджень того, що Добринівське поселення належало східним слов'янам.

У кількох житлах Добринівського городища знайдені уламки жорнових каменів, виготовлених з місцевих гірських порід. Жорна призначалися для переробки зерна на борошно. Вони складалися з двох каменів: верхньо-

го, робоча поверхня якого увігнута, та нижнього, робоча поверхня якого опукла. В центрі верхніх каменів завжди є круглі або прямокутні наскрізні отвори, які служили для насадження каменів на веретено.

Частими знахідками на поселенні були глиняні пряслиця. Вони мають різну форму, але найпоширенішою їх формою є біконічнозрізані пряслиця, виготовлені ручним способом з очищеної глини. Одне пряслице виточене на токарному верстаті з мергелистої крейди. Кам'яні пряслиця знайдені й на інших слов'янських поселеннях (Зимнівське городище, Ріпнівське поселення на Львівщині тощо). Поклади мергелю є на території Волині. Звідти, очевидно, надходили кам'яні пряслиця або сировина для них.

Під час розкопок Добринівського городища знайдені й інші речі. Всі вони є типовими для слов'янської культури, яка розвивалася на території Східної Європи в IX ст.

СВЯТИЛИЩЕ У РЖАВИНСЬКОМУ ЛІСІ

В околицях Добринівського городища виявлено багато одночасних з ним слов'янських пам'яток. Але найцікавішими з них є слов'янське поселення в урочищі Хрінова в Ржавинському лісі, за 3 км від городища. Воно досить велике. Темні плями давніх жител з печами-кам'янками виступають на площі розміром не менше 500×1000 м. Іноді житла розміщуються і на косогорах, малопридатних для житла. Одне з них розкопано на схилі правого берега Потоку, що бере початок біля Турецької криниці. Це була дерев'яна будівля, опущена в материк на 0,6—1,2 м. У її північно-східному куті розміщувалась піч-кам'янка. В приміщенні знайдені уламки ліпного та гончарного слов'янського посуду, кістяна проколка та кістки тварин.

У південно-східній частині поселення, на найвищому по відношенню до селища горбі, розміщується городище, яке складається з двох, вписаних один в одний, круглих валів. Менший, внутрішній, вал огороджує овальну площадку діаметром до 24 м. З його зовнішнього боку проходить неглибокий рів, а за 6—10 м від нього — зовнішній вал діаметром 70 м. Обидва вали насипані на висоту до 1,5 м.

Конструкція обох валів, як показали розкопки, є характерною не для оборонних, а для культових споруд. Про це говорить уже сама форма валів. Обидва вони круглі. Кільце у язичників завжди було символом Сонця. Споруди круглої форми з каменю одержали назву кромлехів (від кром — круглий, лех — камінь) і майже всіма дослідниками розглядаються як атрибути культу Сонця. Слов'яни, які також поклонялися Сонцю, споруджували кромлехи з різних матеріалів. Наприклад, в слов'янських курганах боршевської культури VIII—X ст. кромлехи були споруджені з дерева. В інших курганах зустрічаються круглі канавки, що огороджували поховання. Кромлехи у Ржавинцях збудовані з глини.

Про призначення внутрішнього валу Ржавинського городища як кромлеха свідчить також і те, що перед його спорудженням був здійснений обряд очищення: на місці майбутнього валу запалювали ритуальні вогнища або посипали їх залишками — попелом і вугіллям. На давній поверхні під насипом валу тепер лежить на всю його ширину шар спаленини, товщина якого 10 см, що складається з попелу, дрібного вугілля, шматочків обпаленої глини тощо. Це і є рештки від обряду очищення. Вали-кромлехи в такий спосіб споруджували в Середньому Подністров'ї здавна. Наприклад, так само був збудований кам'яний кромлех, який оточував святилище ранньозалізного віку (VI ст. до н. е.) в селі Білоусівці Сокирянського району. Тут, під кам'яним

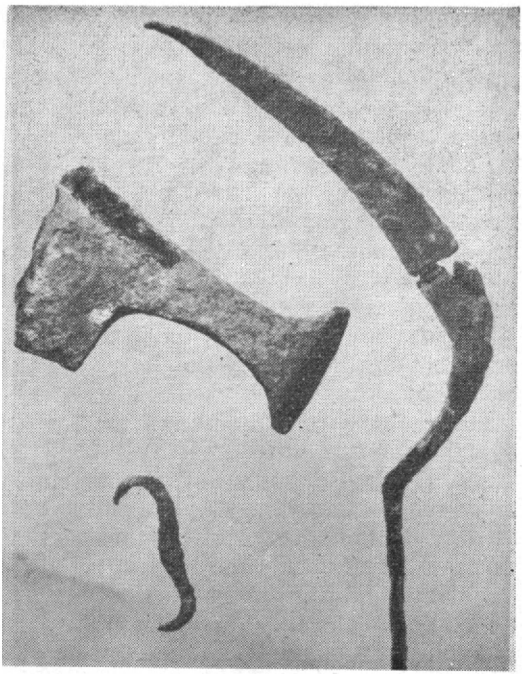

Залізні сокира, кресало і серп з Добринівського городища.

кромлехом, на давній, спеціально підготовленій поверхні виявлені залишки багать, що горіли ще до зведення кромлеха.

Другою специфічною рисою Ржавинських валів, яка також свідчить про їх ритуальний характер, є наявність спеціальних площадок для ритуальних вогнищ, чого не спостерігається на оборонних валах. Вогонь, за уявою язичників, має очисну і цілющу силу, яка може відганяти «нечисту силу», він є засобом спілкування людини з богами. Тому вогонь був обов'язковою приналежністю кожного святилища. «Ему же яко богу жертву приношаху и огонь неугасающий за дубового деревия не-

пристанно паляху»,— писав літописець, розповідаючи про святилище Перуна.

Спеціальні місця для ритуальних вогнищ (ями певної форми, кам'яні і глиняні площадки тощо) виявлені на всіх досліджених слов'янських святилищах. Були вони і на Ржавинському городищі. Добре простежується площадка для вогнищ перед зовнішнім валом. Це виступ завширшки 1,5 м, насипаний з глини на висоту 0,4 м, де виявлені залишки вогнищ — плями пропаленої глини діаметром до 1 м. Тут лежить багато попелу, деревного вугілля та перепалених каменів. Глина в центрі розкопаного кострища пропалена на глибину 0,2 м — свідчення значних розмірів вогнищ і тривалості їх використання.

Незначні сліди площадки для вогнищ виявлені і на вершині внутрішнього валу. Його насип складається з двох частин: зовнішньої, яка насипана з глини, та внутрішньої, насипаної з каміння. Між ними всередині насипу виявлені спорохнявілі залишки горизонтально покладених колод завтовшки 10—15 см, які утворювали стіну. Остання, очевидно, стримувала від розповзання глиняну частину валу. Перед внутрішнім валом проходила поздовжня площадка-берма завширшки 1,5 м, вимощена каменями. Під час зачистки кам'яної площадки на бермі знайдені окремі перепалені камені та вуглинки, які впали сюди з вершини валу. На подібні знахідки натрапили і на внутрішній (кам'яній) частині валу. Вони говорять про те, що на вершині валу в свій час розміщувалась площадка, викладена з каменів, на якій горіли вогні. Подібні кам'яні площадки для ритуальних вогнищ виявлені ще на двох городищах-святилищах в селах Горбовій Глибоцького та Кулішівці Сокирянського районів, але краще збережені. Вони були викладені плоскими кам'яними плитами до 1 м ширини.

Отже, спеціальні площадки для ритуальних вогнищ, характерні для городищ-святилищ взагалі, розміщують-

ся на обох валах Ржавинського городища. Допускаємо, що на вершині внутрішнього валу язичники запалювали «вічний» небесний вогонь, а в підніжжі зовнішнього валу-кромлеха горіли жертовні вогні, які запалювали як жертви богам члени окремих родин під час магічних дій.

Подібно до інших городищ-святилищ, у Ржавинцях на площадці, огородженій валами-кромлехами, повністю відсутній культурний шар, бо тут ніхто не жив і відвідували площадку лише окремі особи. Під час розкопок на городищі знайдено лише два уламки від слов'янських горщиків. Один з них лежав на дні внутрішнього невеликого ровика, що проходить вздовж внутрішнього валу. Черепок вдруге опалений, що говорить про його зв'язок з вогнищем на вершині валу. Другий уламок слов'янського горщика знайдено на площадці для вогнищ зовнішнього валу-кромлеха. Ці уламки вказують на час функціонування городища-святилища — IX ст., тобто тоді, коли функціонувало й селище в урочищі Хрінова.

Викликає інтерес кам'яний чотиригранний стовп, виявлений і розкопаний на зовнішньому схилі внутрішнього валу-кромлеха. Це був язичеський ідол («болван»). Він був скинутий з вершини валу і його верхня частина побилася. Два шматки каменя, відбитих від стовпа, тепер лежать на дні рову. Вони свідчать про те, що кам'яного стовпа скинули до рову тоді, коли він ще не був запливлим, тобто зразу ж після припинення функціонування святилища. Є підстава вважати, що під час функціонування святилища кам'яний ідол стояв на центральному майдані городища, а в період боротьби християнства з язичництвом його скинули до рову, де згодом глина, що розсунулась з валу, прикрила його. Збережена частина стовпа має довжину 2,5 м. Товщина його нижньої частини — $0,9 \times 0,6$ м. Догори стовп звужується.

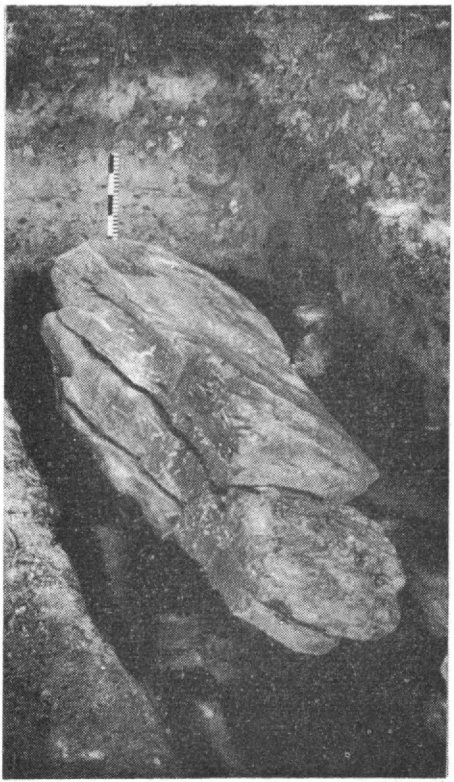

Рештки кам'яного ідола, розкопаного на Ржавинському святилищі.

Отже, Ржавинське городище має всі характерні для святилищ-городищ риси. Його невеликого розміру площадка обмежена валами-кромлехами з спеціальними пристосуваннями для ритуальних вогнищ. На ній відсутні будь-які сліди заселення, а біля городища розташоване велике слов'янське поселення. Аналогічні городища відомі на території Верхнього Подніпров'я. На них виявлені культові місця у вигляді оточених канав-

кою круглих площадок, в центрі яких колись стояли ідоли.

Деякі згадки про святилище знаходимо на сторінках письмових джерел. Розповідаючи про культове місце поволзьких русів X ст., арабський мандрівник Ібн-Фадлан писав: «Кожний з них (русів) йде в місто, маючи при собі хліб, м'ясо, цибулю (часник), молоко і міцний напій (мед), прямує до високо поставленого чурбака, який має точно людське обличчя і оточений невеликими витесаними фігурами, за якими знову поставлені високі коли (частокіл)... кладе принесене перед дерев'яним ідолом». З цього короткого повідомлення дізнаємося, що святилище русів на Волзі складалося з двох основних частин: дерев'яних ідолів, що мали «людське обличчя» та дерев'яної огорожі — частоколу. Отже, виходить, що святилища слов'ян були огородженими. Вони могли бути огородженими не лише дерев'яними стінами (частоколом), але й земляними валами. Це припущення підтверджує інша письмова згадка, в якій говориться, що київський князь Володимир, запроваджуючи християнство, «храмы идольские и требища всюду раскопа и посече и идолы сокруши». З цього повідомлення довідуємося, що слов'яни свої святилища будували із землі, бо їх довелося розкопувати («всюду раскопа»), та дерева, бо їх довелося ще й рубати («посече»). Тепер ці повідомлення підтверджуються археологічними матеріалами: в Подніпров'ї та Подністров'ї відкриті святилища, огороджені земляними валами. Одним з них і є Ржавинське городище.

Головним атрибутом кожного городища-святилища були ідоли, яким поклонялися слов'яни-язичники. Їх виготовляли з різних матеріалів: дерева, каменю, металу. Місця, де стояли ідоли, на сторінках письмових джерел виступають під назвою капище. Ця назва походить від слов'янського слова «кап». Так слов'яни називали статуї богів. Місце, де стояв ідол-кап, звали капищем (за

аналогією двір — дворище, село — селище, замок — замчище і т. д.). До слов'янських капищ слід віднести і Ржавинське городище-святилище, де стояв кам'яний ідол, якого освітлювали і захищали, згідно з язическими віруваннями, від «нечистої сили» вогні, що горіли на гребені валу.

Поява у східних слов'ян городищ-святилищ, на територію яких не дозволялося заходити стороннім (інакше не потрібно було б їх огороджувати), очевидно, свідчить і про існування служителів культу — жерців. Раніше функції, пов'язані з молінням, жертвоприношенням і т. п. виконували старійшини. Отже, городища-святилища сприяли дальшому розвитку релігійного культу і язичництва взагалі та появі нової групи населення — жречества, яке уже не займалося безпосередньо виробництвом, а жило за рахунок інших, виконуючи лише функції служителів релігійного культу.

РЕВНЕ

Другою за величиною після Дністра водною артерією Північної Буковини є річка Прут, яка тече широкою долиною із заходу на схід, розділяючи область на дві рівні частини. Правий берег річки на ділянці від Чернівців до села Глинниці дуже мальовничий. Тут простягаються пасма високих пагорбів, вкритих густими буковими лісами. Лише вузька смуга землі на низькому березі Пруту придатна для життя людей. З пагорбів до Пруту течуть невеликі струмки, утворюючи глибокі яри та невисокі тераси, на яких розміщуються поселення. Тут все захоплює: швидкоплинний Прут і запашні трави, п'янке лісове повітря і красиві пагорби, чепурні селянські хати і пам'ятки старовини.

Незважаючи на малу кількість землі, придатної для рільництва, люди тут живуть здавна. Про це свідчать численні археологічні пам'ятки, виявлені на території сіл Білої, Стрілецького Кута, Ревного, Бурдея, Коростуватої. Тут є палеолітичні стоянки мисливців на мамонта, поселення мідного віку, городища ранньозалізного віку. Густо вкривали цю вузьку смугу землі вздовж правого берега Пруту слов'янські поселення другої половини 1 тисячоліття н. е. Вони виявлені в усіх згаданих селах. Але найцікавіші з них знаходяться в Ревному, яке

розташоване приблизно в центрі цієї смуги, за 10 км від Чернівців. На території села та його околиць на сліди слов'янської культури натрапляємо всюди: на високому пагорбі, який звуть Городищем, в колгоспному саду, в урочищах Царина, Микулинка, Гевда, на перших надлугових терасах, утворених річками Лищиком і Рівняком. У 1972 р. почалися розкопки на мисі Городище.

СЛОВ'ЯНСЬКА ДЕРЕВ'ЯНА ФОРТЕЦЯ

Городищем в Ревному звуть високий, вкритий густим лісом мис, що знаходиться на південь від села. На ньому збереглися руїни стародавніх укріплень: вали різної висоти, запливлі оборонні рови, ескарпи. Вони виступають майже на всій території мису, який витягнувся з півночі на південь близько 1 км.

Під час розкопок, проведених на городищі експедицією Чернівецького державного університету і обласного краєзнавчого музею, було встановлено, що збережені оборонні споруди є залишками двох слов'янських фортець: дерев'яної, яка функціонувала приблизно в IX ст., та дерев'яно-земляної, існування якої припадає на X ст. Пам'яток іншого часу на території мису не виявлено.

До укріплень дерев'яної фортеці відносяться оборонні рови, з внутрішнього боку яких проходять невисокі, часто малопомітні, земляні вали, а також ескарпи на схилах мису. Вони оточують великий майдан 600×400 м. План цього укріплення був визначений конфігурацією мису. Тому оборонна лінія дерев'яної фортеці в багатьох її частинах покручена, утворює багато ділянок, які погано прострілювалися.

В'їзд на територію дерев'яної фортеці знаходився в північно-західній частині мису, де є глибокий і вузь-

кий яр, на дні якого і тепер проходить лісова дорога. На обох берегах яру-в'їзду збереглися рештки оборонної лінії у вигляді валу і рову, яка проходила з обох сторін яру. Завдяки цьому на ділянці перед в'їздом на протязі 70 м ворог опинявся під двостороннім обстрілом.

Основна оборонна лінія слов'янської дерев'яної фортеці складалася з дерев'яної стіни, наземних довгих будинків, що примикали до неї, та рову. Від оборонної стіни збереглися лише незначні сліди: канавки завширшки 0,2 м, завглибшки 0,1 м та стовпові ями діаметром 0,3 м, опущені в материк на 0,6 м. Їх вивчення показало, що головна оборонна стіна складалася з горизонтально покладених деревин, які закріплювалися

Рештки укріплень Ревнянської дерев'яної фортеці.

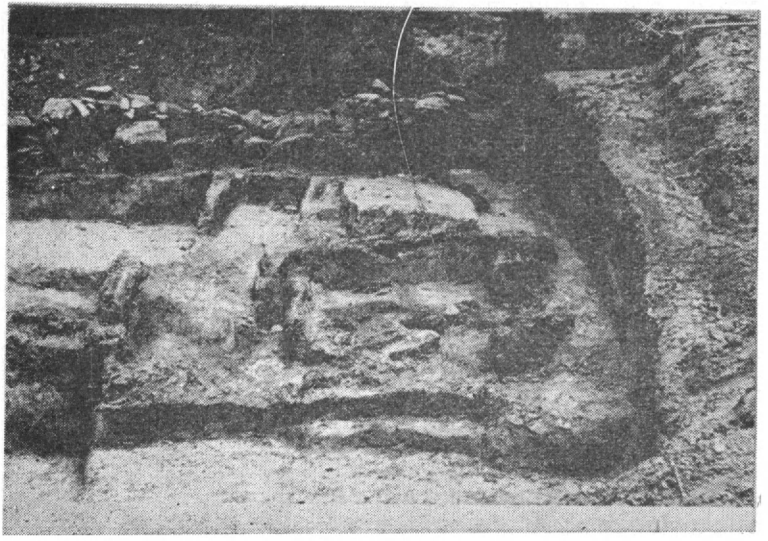

в поздовжніх пазах вертикально поставлених стовпів, розставлених в одну лінію на відстані 2,2 м один від одного.

Іззовні стіна підсипалася на певну висоту глиною, утворюючи укіс, рештками якого є невисокі вали, що проходять вздовж ровів. Та частина стіни, яка не була засипана укосом, очевидно, обмазувалася глиною, бо на її місці лежить багато шматків глиняної обмазки з відбитками дерева. За укосом проходить оборонний рів. викопаний на глибину 1,1—1,3 м, завширшки 5,5—6,5 м.

З тильного боку до основної оборонної стіни прибудовували довгі наземні дерев'яні будинки, стіни яких також мали стовпову конструкцію, але простінки між стовпами заповнювалися дерев'яним вертикальним сплетінням і обмазувалися глиною. Ці будинки, очевидно, розміщувались по всьому периметру оборонної стіни. Їх залишки виявлені в усіх розвідкових траншеях та розкопах, закладених на території оборонної лінії Ревнянського городища.

Наземні будинки з стінами легкої конструкції мали плоску покрівлю з колод, які зверху засипалися глиною. Рештки даху у вигляді шару глини до 20 см, перемішаної з вугіллям, виявлені на глиняній долівці всіх приміщень. Подібно до інших слов'янських фортець, наземні будинки з Ревного також не мали постійного заселення. Про тимчасове перебування в них людей свідчать розкопані вогнища в неглибоких ямах та знахідки кісток тварин, уламків глиняних горщиків і сковорідок. Однак культурний шар наземних будинків відрізняється від культурного шару стаціонарних жител — напівземлянок. В наземних будинках, наприклад, не знайдено типових для постійних жител уламків глиняних жаровень, жорнових каменів, кістяних проколок та інших слідів повсякденного життя і праці людини. Це були, як і в Добринівцях, громадські будинки і заселялися тимчасово.

Укріплений майдан слов'янської фортеці в Ревному, очевидно, взагалі не був заселеним, бо на його території не виявлено ніяких слідів стаціонарних жител. Велика незабудована і укріплена площа служила місцем, де під час війни переховувалось населення навколишніх неукріплених селищ. Це була фортеця-сховище. Одночасно вона виконувала функції адміністративного центру певної слов'янської округи, про що свідчать громадські наземні будинки, виявлені на її території.

ДИТИНЕЦЬ

У процесі дальшого розвитку слов'янське поселення в Ревному поступово переросло в давньоруське місто. Укріплення на мисі Городище залишилось складовою частиною міста, стало його дитинцем — головною укріпленою частиною, де жила феодальна знать. Походження назви дитинець пояснюють по-різному. Одні вважають, що ця назва від слова «дитя», яке нібито приносили в жертву будівники дитинця перед початком робіт. Деякі вчені дотримуються думки, що назва походить від слова «детский», яким буцімто називали в давнину дружинників князя, що жили на території дитинця. Цікавим є припущення, що ця назва походить від слова «деды». Так називали голів слов'янських родин, які приймали участь в зборах-вічах, що відбувалися на території дитинця.

У кінці IX — на початку X ст. укріплення на мису Городище були повністю перебудовані. На місці дерев'яної фортеці збудували нову — дерев'яно-земляну, яка займала значно меншу територію, але мала набагато міцніші укріплення.

Центральний укріплений майдан нової фортеці розміром 160×300 м був оточений масивним земляним валом, скріпленим дерев'яними та кам'яними конструкція-

ми. Найбільш укріпленою виявилась та частина валу, що прикривала фортецю з боку плато, де розміщувався в'їзд. Основу оборонної лінії тут складали дубові зруби завширшки 3 м, що розміщувались на глиняній платформі 0,4 м висоти. Розчистка залишків знищених пожежею дерев'яних укріплень показала, що, як і в Ломачинській фортеці, це були дві паралельні стіни, але закріплювались вони не стовпами-стояками, а врубуванням на кутах стіни однієї деревини в іншу способом «в обло». Цей вираз взятий з давньоруської мови і означає найбільш простий спосіб поперечного з'єднання колод врубкою із виступами. В Ревному колоди виступають на 0,6 м.

Оборонні споруди, утворені двома поздовжніми паралельними стінами, поділеними поперечними на ряд клітей, називаються тарасами, на відміну від городень, що являли собою ряд окремих дерев'яних зрубів, поставлених щільно один біля одного в напрямку валу.

Зверху тараси перекривалися накатником, поверх якого насипалася глина. Покрівля одночасно використовувалася як бойова площадка під час оборони фортеці. Тараси були вузькими — 1,5—1,8 м і короткими — 1,5 м. Вони не засипалися землею. Але в них не виявлено ніяких слідів постійного заселення, у них немає печей. Можливо, вони служили бойовими камерами для воїнів. У них могли бути невеликі за розміром бійниці — щілини, через які вівся обстріл противника. Якщо це так, то виходить, що давньоруська фортеця в Ревному мала два яруси, що розміщувались один поверх другого. Це значно посилювало оборону фортеці.

Спереду дерев'яні зруби-тараси були укріплені кам'яною стіною та глиняним валом. Безпосередньо до зрубних стін іззовні примикала кам'яна стіна завширшки 1,3 м, заввишки 0,6 м. Вона складена без скріплюючого розчину, з каменів пісковика. Більшість цих каменів

обпалені, бо взяті із зруйнованих печей-кам'янок. Зверху кам'яну стіну засипали глиною, яка формувала схили валу.

Дещо простішу конструкцію мали вали, що прикривали фортецю з інших боків. Вони були укріплені лише кам'яними стінами-крепідами, які стримували вал від розповзання. Подібна конструкція валів відома й на інших слов'янських фортецях, зокрема в стародавньому Галичі, Плісниську та ін. На вершині земляного валу розміщувалась дерев'яна оборонна стіна, від якої збереглися зовсім незначні сліди. У північній частині городища, у верхній частині валу, виявлена стовпова яма діаметром 0,3 м, а біля неї знайдені шматки глиняної обмазки з відбитками дерева. Їх вивчення переконує в тому, що стіна на вершині валу складалася з горизонтально покладених деревин, закріплених стовпами-стояками.

Нову фортецю, крім основної, оточувало ще кілька оборонних ліній. Найскладніша система додаткових укріплень прикривала фортецю з півдня, з боку поля, де не було ніяких природних перешкод і знаходився в'їзд на городище. Тут порівняно добре збереглися три оборонні додаткові лінії, що складаються з високих земляних валів та ровів. Перша, зовнішня лінія оборони, складається з колінчатого глиняного валу і рову, які своїми кінцями виходять до глибоких ярів. В'їзд на городище розміщується посередині цього валу, колінчата форма якого давала можливість захисникам фортеці вести обстріл ворожих флангів.

За 40 м від першої лінії оборони розташовується друга — прямолінійний вал з ровом. В'їзд між першою і другою оборонними лініями додатково захищали поперечні вали, які розміщувались вздовж обох боків в'їзду.

Найміцнішою була третя додаткова лінія оборони в'їзду. Її основу складає масивний земляний вал, який також має колінчату форму. В'їзд фортеці проходив в рову, вздовж ламаної лінії валу, що давало значні пе-

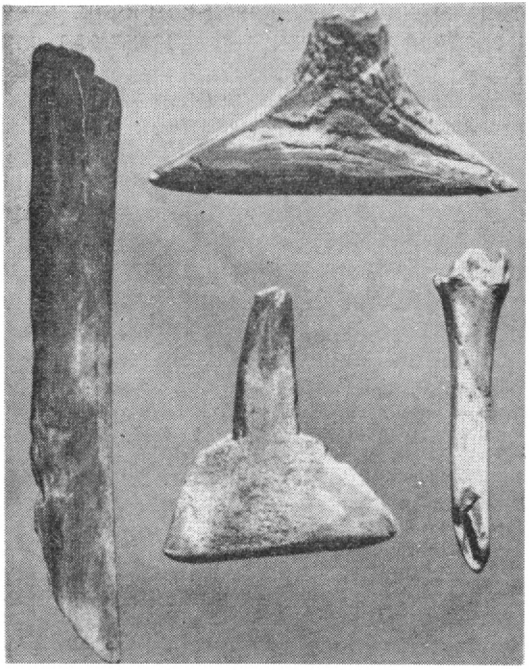

Кістяні скребла, лощило і проколка з слов'янських поселень Північної Буковини.

реваги захисникам фортеці. Нападаючі, намагаючись прорватися через цей в'їзд, фактично ставали незахищеними, бо дерев'яний щит завжди прикривав лівий бік воїна, а в даній ситуації наступаючі були звернені до захисників правим, не прикритим щитом, боком. Земляний вал третьої лінії оборони значно вищий від попередніх валів. До того ж він був зміцнений кам'яною та дерев'яними стінами. Кам'яна стіна завширшки 1,4 м, заввишки 0,4 м проходить вздовж зовнішньої частини валу, а поряд з нею, з внутрішнього боку, виявлені залишки згорілої дерев'яної стіни, яка стримувала вал від розповзання.

Між основним валом городища і третім валом з боку поля під час розкопок виявлена ще й четверта лінія оборони, яка складалася з оборонного рову завширшки 10 м та дерев'яних стін, що проходили вздовж нього. Ця лінія оборони охоплювала городище з трьох більш доступних боків. Вона обривається лише в західній частині, де мис має високі береги-урвища. Отже, це друга лінія оборони центрального майдану, яка його обмежувала майже з усіх боків.

Конструкція другої лінії оборони городища також складна. Вона, як встановлено розкопками, складалася з трьох основних частин. Перша — рів завглибшки до 1,5 м, друга — широкий укіс, посередині якого проходила лінія дерев'яних надовбів — коротких обрубків дерева, укріплених в поздовжній траншеї, трохи нахилених в бік поля. Від них збереглася канавка, ширина якої 0,3 м, глибина 0,4 м, в якій знайдено спорохнявіле дерево — залишки дубових стояків. Вони споруджувалися, щоб затримати ворога перед обстрілом з близьких дистанцій. Їхня висота була такою, щоб піший ворог не міг перестрибнути, а захисники фортеці могли вільно вести обстріл. Третю частину оборони складає дерев'яна оборонна стіна стовпової конструкції, яка проходила по самому краю укосу і не була підсипана землею. З внутрішнього боку до стіни примикали наземні дерев'яні будинки з вогнищами. Вони за конструкцією стін і виявленими речами майже не відрізняються від таких же наземних будинків попередньої фортеці. Лише ширина будинків дещо збільшилась. Раніше вона не перевищувала 2,8 м, а в новій фортеці вже становила 3,5 м.

Наземні довгі будинки нової фортеці також призначалися для тимчасового заселення. Це були приміщення громадського користування. Але в старій фортеці вони знаходилися на центральному майдані, а в новій — винесені на бокові площадки укріплення. На цент-

ральному майдані розміщувалися стаціонарні житла-напівземлянки, в яких жила привілейована частина суспільства.

Зі сходу, де мис не має стрімких схилів, дерев'яно-земляну фортецю-дитинець оточувала ще й третя оборонна смуга такої ж конструкції, як і друга. Крім того, тут похилі схили мису в багатьох місцях були ескарповані — підрізані і тому ставали більш крутими. На деяких ділянках мису було по 4—5 ескарпів.

Отже, Ревнянська фортеця X ст. мала складну систему різних оборонних споруд (земляні вали, рови, дерев'яні стіни, надовби, ескарпи тощо), які вміло були поєднані з природними перешкодами. Це зробило її неприступним укріпленням.

На відміну від давнішньої слов'янської фортеці, укріплений майдан якої не мав постійного заселення, на території центрального майдану нової фортеці розміщувалися стаціонарні напівземлянкові житла. Вони виявлені в різних місцях городища. Одне з них — біля оборонної лінії в південно-східній частині городища — було розкопано. Це була дерев'яна будівля стовпової конструкції, нижня частина якої опущена в материк на 0,6 м. В її північно-східному куті розміщувалась прямокутна піч-кам'янка з глиняним черенем. Внутрішня поверхня дерев'яних стін була обмазана жовтою глиною. Про це свідчать дрібні шматки обпаленої глини з відбитками дерева, що виявлені вздовж всіх чотирьох стін під час розкопок всередині приміщення. На глиняній долівці житла знайдені уламки ліпних та гончарних горщиків, залізний наконечник стріли. Остання знахідка вказує, що тут жили озброєні люди.

ПОСАД

Супутниками давньоруських дитинців завжди є торгово-ремісничі посади — обов'язкові складові частини давньоруських міст. Місто з'являється там, відзначив академік Б. О. Греков, де появляється і розвивається торгово-ремісничий посад. Посадом міста на Пруті, в Ревному, було укріплене поселення в урочищі Царина. Воно знаходиться за 0,5 км на північний захід від городища-дитинця, на мисі заввишки 15—20 м, який з трьох боків оточують глибокі яри. Мис від поля відгороджують два земляні вали з ровами, розташовані один від одного на відстані 400 м. Перший зовнішній вал проходить між верхів'ями двох ярів, відгороджуючи від поля всю територію мису. Його, найімовірніше, насипали в ранньозалізному віці, бо на укріпленому ним майдані знайдені уламки кераміки голіградської культури (IX—VII ст. до н. е.).

Другий, внутрішній, вал перерізає мис в центральній його частині, відділяючи територію розміром 450×450 м. Південна частина цього валу розорана, а північна збереглася на висоту 1,5 м. Під час розкопок валу під його глиняним насипом виявлені залишки давніших дерев'яних укріплень: відбитки на давній поверхні землі нижньої колоди дерев'яної стіни, що складала основу оборонної лінії. З внутрішнього боку до оборонної стіни примикали дерев'яні будинки, а ззовні проходив оборонний рів завширшки 2,5 м, завглибшки 0,7 м, на дні якого лежало деревне вугілля.

Згодом, як і на дитинці, була проведена реконструкція укріплень і на місці дерев'яних стін насипали масивний земляний вал, на гребені якого розміщувались дерев'яні оборонні стіни. За валом проходив оборонний рів, ширина якого 6 м, глибина 1,6 м. Отже, укріплення посаду порівняно з дитинцем були значно простішими. Вони поступалися перед обороною дитинця не тільки

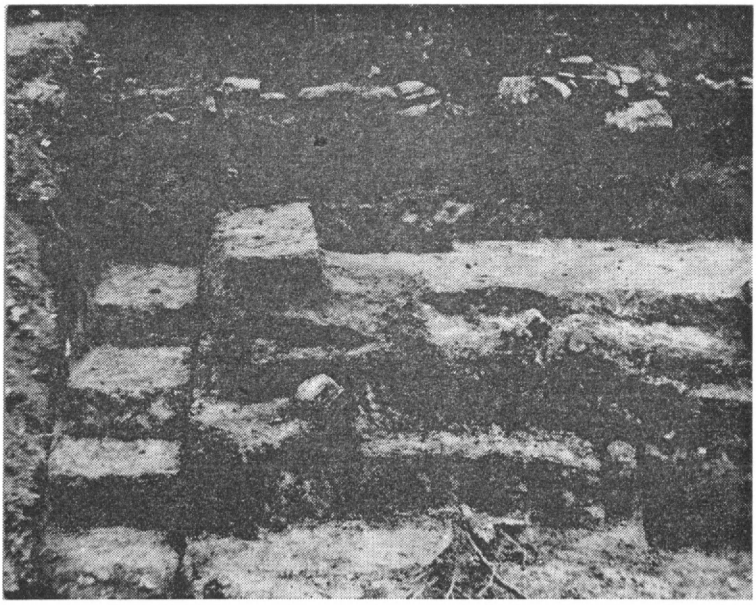

Руїни давньоруських дерев'яно-земляних укріплень Ревнянської фортеці.

більш простішою системою оборонних споруд, але і їх міцністю.

Територія укріпленого посаду була густо забудована. В його південній частині розкопані типові слов'янські напівземлянки з печами-кам'янками. Найдавніші з них за керамічними матеріалами датуються VIII ст. Вони існували ще до появи на мисі дерев'яних укріплень. Пізніше, в IX—X ст., в північній частині мису з'являються ремісничі майстерні. Дві з них були розкопані. Залізообробна майстерня була відкрита на території, де на поверхні виявлено багато залізних шлаків. Вона розміщувалася в землянці розміром 3,8×4 м, яка була опу-

щена в материк на 1,2 м від давньої поверхні. Стіни землянки не були обшиті деревом, тому виявились задимленими.

Землянка була вкрита односхилою дерев'яною покрівлею, засипаною глиною. В північній частині покрівля спиралася на край котлована, а в південній — на стовпи, вкопані в долівку приміщення. В центрі землянки була зруйнована робоча площадка. Тут лежали плескаті камені-ковадла, а також мідні та залізні шлаки, уламки глиняного посуду, що зазнали повторної дії вогню. У північно-західному куті розміщувались дві печі-кам'янки, які примикали до глиняного материкового виступу завширшки 0,4 м і такої ж висоти. Ще один материковий виступ-лежак заввишки 0,15 м розміщувався біля північної стіни котлована. Глиняні площадки-лежаки досить часто зустрічаються в слов'янських ремісничих майстернях, які були зв'язані з обробкою металів.

Друга розкопана в центрі посаду землянка виявилась майстернею гончара. Вона має розміри 3,4×4 м і опущена в материк на 1,2 м. В ній знайдені керамічні шлаки, купа глеюватої глини та залишки згорілих дерев'яних лежаків. За 30 м від землянки розкопано двоярусний гончарний горн діаметром 1,4 м. Його нижню камеру-топку відділяла від верхньої камери, яка служила для випалення посуду, глиняна плита завтовшки 0,15 м з прогарами. В печі знайдені уламки гончарних горщиків.

Ремісничий посад, який існував одночасно з дитинцем, дає повне право віднести Ревнянське слов'янське поселення X—XI ст. до категорії давньоруських міст. К. Маркс і Ф. Енгельс дали чітке визначення міста, як соціально-економічної категорії, як центру ремесла і торгівлі. Міста виникали в результаті дальшого процесу розподілу праці, відокремлення ремесла, розвитку товарообміну і виникнення тих соціальних груп, які складають основне населення міста. Тому не кожне укріплене

поселення було містом у повному розумінні цього слова. Не завжди можна відносити до категорії міст ті укріплені поселення, на території яких виявлені сліди ремісничої діяльності. Наприклад, на слов'янських городищах VI—IX ст. часто виявляють залишки ремісничої діяльності населення, але називати їх містами не можна. На цих городищах спільно жила племінна знать і ремісники. Міста ж з'являлися там, де ремесло відокремлювалося від осередку феодалів — дитинця, де створювалися торгово-ремісничі центри. Саме на цій підставі Ревнянське поселення X—XI ст., де існував дитинець (урочище Городище), що розвинувся на базі слов'янського городища-сховища, а разом з ним і посад (урочище Царина), який сформувався на базі укріпленого ремісничого центру, відносимо до категорії давньоруських міст.

МІСЬКІ СЕЛИЩА

До складу давньоруських міст крім дитинця і ремісничого посаду, входили ще й неукріплені селища навколо міста, де концентрувалося землеробське населення. В Ревному такі селища виявлені в підніжжі мису, на якому стояв дитинець, на обох берегах річок Рівняка та Лищику, а також навколо ремісничого посаду, в урочищах Микулинка, Царина і Гевда. Вони разом з дитинцем і посадом займають площу в перетині 2,5 км.

Селище Микулинка міститься на північ від посаду, на мису заввишки 20—25 м, що витягнувся із заходу на схід більше ніж на 800 м. На його поверхні виявлено більше 50 темних плям — розораних напівземлянкових жител з печами-кам'янками. Два з них були розкопані. Вони виявилися типовими слов'янськими житлами. Біля них розміщувались ями-погреби. Подібні житла знайдені й на інших міських селищах.

Виявилось, що стаціонарні житла селищ, посаду і дитинця майже не відрізняються між собою. Це були дерев'яні будинки стовпової конструкції, нижня частина яких опускалася в землю. Простінки між стовпами, що стояли в кутах, а іноді й посередині материкових стін, заповнювалися горизонтально покладеними розколотими деревинами. Способи їх кріплення до стовпів були різними. Найпростішу конструкцію мали стіни, коли деревини просто закладалися між стовпами-стояками і материковими стінами. Будівля з стінами такої конструкції виявлена на території посаду. Це була землянка, опущена в материк на 1,2 м. В ній виявлені обгорілі залишки дерев'яних стін, які складалися з горизонтально покладених навпіл розколотих деревин завтовшки до 10 см. Останні плоскою стороною були звернені до материкової стіни і притискалися до стін котлована стовпами — навпіл розколотими деревинами, які стояли в кутах та посередині материкових стін. Стояки також плоскою стороною були звернені до материкових стін.

Більш досконалою і найпоширенішою була конструкція дерев'яних стін, коли горизонтально покладені деревини закріплювалися у вертикальних пазах стояків. Житло з стінами такої конструкції розкопано на дитинці. Тут в кутах та посередині материкових стін виявлені залишки обгорілих стовпчиків, які щільно прилягали до материкових стін, не залишаючи місця для деревин. Між стовпами вздовж стін лежали обгорілі деревини, що закріплювались за допомогою вертикальних пазів на стояках. Стовпові ями, які щільно прилягають до материкових стін, виявлені в усіх розкопаних на посаді і селищах житлах. Це говорить про однакову конструкцію їх стін.

Залишки від наземних частин слов'янських дерев'яних жител незначні, тому житла важко реконструювати. Це, в першу чергу, стосується покрівлі. Правда, тут на допомогу приходять письмові джерела. Арабський

письменник Ібн-Русте, описуючи житло слов'ян, відмітив, що «кожний з них викопує собі в землі щось подібне до льоху, який прикриває дерев'яним гостроконечним дахом, що ми бачимо на християнських церквах, і на дах цей накидає землю». Отже, письмові джерела засвідчують наявність у слов'янських житлах дерев'яної двосхилої покрівлі, яку зверху засипали землею. Це підтверджують і археологічні матеріали.

Майже в усіх розкопаних житлах на глиняній долівці лежить шар глини завтовшки 20—40 см, перемішаної з вугіллям, іноді з цілими шматками обгорілих деревин. Це і є рештки дерев'яної покрівлі, яку зверху засипали землею. Під час руйнування даху першою на долівку сипалась глина, а разом з нею падали залишки згорілої дерев'яної покрівлі.

Двосхилий дах дерев'яних жител-напівземлянок спирався на стовпи в кутах та посередині материкових стін. Стелі в слов'янських житлах ще не було. Її заміняла покрівля. Основу її становив дерев'яний настил, поверх якого накидали для утеплення шар глини. До того ж глина ще й не пропускала воду, робила покрівлю водонепроникною. Згодом, коли навчилися робити горизонтальну стелю, яку також утеплювали глиняними вальками, необхідність засипати покрівлю глиною відпадає. А це вже відноситься до пізнішого, давньоруського часу.

Внутрішнє обладнання слов'янського житла було скромним. В одному з його кутів, переважно у північно-східному, містилася прямокутна піч, складена насухо з каменів пісковика. Основу печі складали з великих кам'яних плит і зверху закидали дрібним камінням. Черенем печей, як правило, служила материкова глина, часто підмазана рідкою глиною. Зустрічаються черені, викладені з кам'яних плиток. Черені в печах-кам'янках майже завжди розміщені на рівні глиняної долівки житла.

Піч-кам'янка не мала димаря і давала більше тепла при меншій кількості дров. Дим з печі піднімався вгору

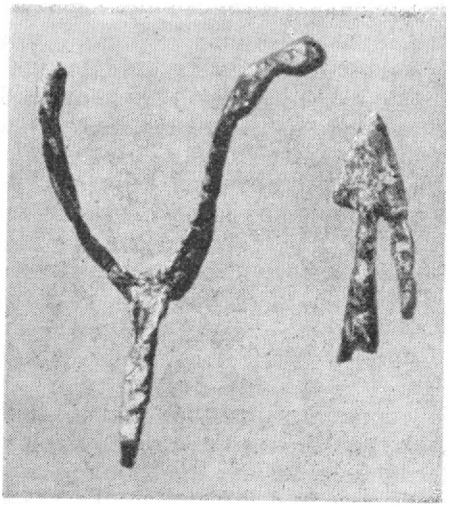

Залізні шпора і наконечник стріли з слов'янських градів Північної Буковини.

і консервував стіни та дерев'яне перекриття житла. До речі, відкриті на території Чернівецької області дерев'яні напівземлянкові житла за конструкцією стін, даху, печей і за характером внутрішнього обладнання не відрізняються від слов'янських жител інших територій.

Поряд з житлами або недалеко від них майже завжди розміщуються ями-погреби для збереження сільськогосподарських продуктів. Вони мають різну форму (дзвоновидну, циліндричну, коритоподібну), невеликі за розмірами (глибина до 1,5 м, діаметр до 2 м). Їх стіни і дно акуратно вирізували в материку і не обшивали деревом. Про наявність у слов'ян ям-погребів повідомляє візантійський письменник Маврикій: «Необхідні речі вони закопують в потайних місцях, нічим зайвим відкрито не володіють».

У селищі Микулинка розкопана яма з обпаленими стінками. В профілі вона яйцевидна, опущена в материк на 1,2 м, діаметр її дна — 1,2 м. Ями з обпаленими стін-

ками виявлені й на інших слов'янських селищах (Червона Діброва, Широка Поляна, Клокучка в Чернівцях). Вони також служили для зберігання сільськогосподарських продуктів, в основному зерна. Хлібні ями є одним із свідчень того, що населення цих селищ займалося землеробством.

Слов'янські селища в Ревному, населення яких займалося землеробством і скотарством, разом з посадом забезпечували всім необхідним феодальну верхівку, що жила на території дитинця.

ХОРВАТИ

Матеріальна культура Ревнянського поселення, як і інших слов'янських поселень підгір'я Буковинських Карпат (Широка Поляна, Червона Діброва, Біла, Коростувата та ін.), в загальному має східнослов'янський характер. Однак, якщо порівняти їх з одночасними пам'ятками Середнього Подністров'я, то помітні деякі локальні особливості матеріальної культури, очевидно, етнографічного порядку. Так, наприклад, для пам'яток Прикарпаття IX—X ст. досить характерним елементом матеріальної культури є так звана «посипана» гончарна кераміка, виготовлена з глини, до якої додавали жорству (товчені гірські породи) або крупнозернистий пісок, зерна якого виступають на поверхні посудини, створюючи враження посипаної. Подібна кераміка в Середньому Подністров'ї зустрічається рідко. Є певні, хоч і незначні, відміни і в домобудівництві. Основним типом для цих груп населення були напівземлянкові дерев'яні житла з печами-кам'янками. Але дерев'яні стіни стовпової конструкції в Прикарпатті часто обмазували глиною, чого не спостерігається в Середньому Подністров'ї. Зрубні оборонні стіни слов'янських фортець на Прикарпатті часто скріплювались зовні кам'яними стінами-крепідами, чого не

спостерігається в оборонному зодчестві Середнього Подністров'я. Крім того, на селищах Прикарпаття часто зустрічаються хлібні ями з обпаленими стінками.

Очевидно, і обряд поховань у цих двох груп населення не був однаковим. В курганах сіл Червенева, Зняцева Закарпатської області виступають залишки кострищ, на яких спалювали покійників, у той же час в курганах Подністров'я (Алчердар, Чепоноси) переважав окремий обряд спалення з наступним захороненням решток кремації в кургані.

Спеціально поставлені дослідження показали, що в межах Чернівецької області пам'ятки Прикарпаття і Середнього Подністров'я більш-менш чітко розмежовує Прут. На його правому березі відкрито групу слов'янських поселень IX—X ст. з типовими для карпатського населення рисами (Коростувата, Ревне, Біла, Горбова та ін.), а на лівому березі виступають поселення з характерними рисами для Подністров'я (Магала, Нова Жучка, Новосілка та ін.).

Звертає на себе увагу ще й те, що слов'янські пам'ятки IX—X ст. Буковинських Карпат тотожні з синхронними слов'янськими пам'ятками Закарпаття, хоч і розділяють їх на сотні кілометрів Карпатські гори. Це можна пояснити лише тим, що в Північно-Східних Карпатах, включаючи й частину території Північної Буковини, жила одна й та ж етнографічна група східних слов'ян, з своїми особливостями, дещо відмінними від інших груп східних слов'ян, в тому числі і подністровців-тиверців. Політичною межею карпатської групи слов'ян на північному сході в IX—X ст. був Прут.

Північно-Східне Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е. заселяла група східних слов'ян. На сторінках письмових джерел ці слов'янські племена називаються іменем хорвати. Дослідник історичної географії Східної Європи Н. П. Барсов ще у 1873 р. писав: «Хорватів Початковий літопис вказує по сусідству з улича-

ми, тиверцями і дулібами, але докладного положення їх не визначає. Все ж, сама назва цього племені дає підставу думати, що вони розселились на схилах Татранських Карпат, які до цього часу в галицьких русинів звуться Горби (Хьрби, Хріпи)...». Визначена Н. П. Барсовим територія розселення хорватів (від Пруту на сході до Вислоку на заході) включає в свої межі і частину Буковини (Попруття).

Приблизно таку ж територію відводять хорватам й інші вчені. Відомі славісти П. Шафарик та Л. Нідерле вважали, що хорвати жили на схід від Чехії і Вісли, охоплюючи територію Галичини і Буковини. Зокрема, Л. Нідерле писав: «Найімовірніше, поселення хорватів знаходились у Східній Галичині і Буковині, біля Дністра і Пруту, де в топоніміці збереглися сліди їх перебування».

Польські історики, котрі присвятили хорватам багато своїх праць, розрізняють західних (чеських), або білих, хорватів, південних хорватів та східних, або руських. Вони твердять, що східні хорвати жили на схід від білих, у верхів'ях Пруту, Серету (Сірету) і Західного Бугу і далі на захід. Отже, і ці дослідники до території хорватів зачисляють землі Північної Буковини — верхів'я річки Серету.

Східні хорвати згадуються лише в «Повісті временних літ». Давньоруський літописець на перших сторін-

Залізний спис з давньоруського городища Дарабани.

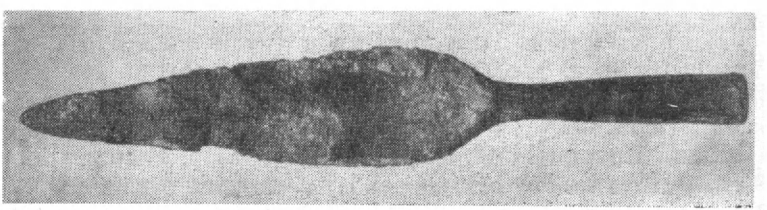

ках свого твору, де говорить про розселення слов'ян, спочатку називає білих хорватів разом з іншими західними слов'янами (чехи, морави, серби та ін.), а іншу групу слов'ян з іменем «хорвати» він згадує тоді, коли розповідає про східних слов'ян: «и живяху в мире поляне, и древляне, и север, и радимичи, вятичи и хрвате». Ці назви («білі хорвати» і «хорвати») не можна змішувати. Тут ясно йде мова про дві групи слов'ян: західних (білих) хорватів та східних хорватів, що підтверджується й іншими матеріалами.

Подібно до давнього літопису, в Хроніці Козьми Празького також згадуються дві групи хорватів: «хорвати і другі хорвати». Візантійський імператор Константин Багрянородний (X ст.) відмітив, що землі Білої Хорватії знаходились на північ від турків (угрів), з якими вона межувала з боку гір, близько були франки (німці) і її сусідами були серби (лужицькі), тобто розміщувалися на заході. На думку багатьох вчених, давні слов'яни, як і інші народи, користувалися географічною термінологією, за якою сторони світу визначалися не за сонцем, а за кольорами. Чорний колір в них означав північ, червоний — південь, білий — захід, зелений або голубий — схід. Отже, назва «білі хорвати» в творах вітчизняних і візантійських авторів означала «західні хорвати». Одночасно руському літописцю була відома й інша група цих племен, яких він називав просто «хорвати», маючи на увазі східних (руських) хорватів, що жили в передгір'ї Північно-Східних Карпат.

Однакова назва «хорвати» для обох груп населення (західних і східних хорватів) свідчить, що в більш давні часи вони становили єдину етнографічну групу слов'ян. Це стосується того часу, коли слов'яни ще не були розділені на західних і східних. Лінгвісти стверджують, що виділення східнослов'янських та західнослов'янських мов відбулося у VIII—IX ст., а говорити про їх існування в більш ранній час немає підстав. Очевидно, до

VIII ст. існувала єдина етнографічна група слов'ян — хорвати, яка в процесі дальшого розвитку розділилася на східних і західних (білих) хорватів. Частина хорватського населення переселилась на Балкани, утворивши ще й третю, південну групу хорватів.

Східні хорвати брали активну участь в політичному житті Русі. Коли в 907 р. київський князь Олег організував похід на Візантію, в ньому взяли участь і хорвати. Однак, у зв'язку з розвитком феодальних відносин, у хорватів появляється феодальна знать, яка прагнула вийти з-під влади київських князів. Це примусило Володимира Святославича організувати військовий похід з метою приборкати хорватських князів. В «Повісті временних літ» є лише коротка згадка про цей похід: «Иде (Володимир) на хорваты. Пришедшю бо ему с войны хорватскыя и се печенези придоша на одной стороне от Сулы», тобто, коли Володимир повернувся з хорватської війни, то печеніги уже були на річці Сулі. Після цього хорвати уже не згадуються. Їх землі стали складовою частиною Давньоруської держави.

Співставивши письмові відомості про хорватів з матеріалами вивчення їх археологічних пам'яток, приходимо до висновку, що слов'янське місто в Ревному містилось в південно-східному пограниччі Хорватії. Десь в кінці X — на початку XI ст. ревнянські укріплення були спалені. На сліди пожежі, що знищила дерев'яні укріплення, натрапляли під час розкопок всіх оборонних ліній. Але вони зруйновані не під час військового штурму, найімовірніше, це зроблено на вимогу київського князя після успішного закінчення хорватської війни.

Слов'янське поселення в Ревному продовжувало існувати і після того, як його головні укріплення були ліквідовані. Життя в цей час в основному зосереджувалося на території посаду, в урочищі Царина. За археологічними даними, тут воно продовжувалось до XV ст. На

території дитинця, де раніше жила феодальна знать, життя припинилося зразу ж після того, як були зруйновані його укріплення.

* * *

Матеріали археологічного дослідження слов'янських городищ, про які йшла мова вище, дуже важливі для вивчення історії слов'янського населення напередодні утворення Київської Русі. Вони знайомлять з станом військово-оборонної справи, з соціально-економічним розвитком населення і його культурою тощо.

Городища-фортеці відігравали важливу роль в житті давнього населення: вони були суспільно-політичними центрами і головними оборонними пунктами, на їх території зосереджувались ремесла, громадські будівлі тощо. Без них нормальне життя землеробського населення в умовах ворожого оточення і частих нападів з боку кочовиків було б неможливим. Фортеці стояли на перешкоді ворожих загонів, які руйнували поселення і ремесла, забирали в полон або знищували людей, грабували худобу і майно. Тут знаходили захист мешканці неукріплених селищ разом з худобою і пожитками. Ворог не міг просуватися вперед, не зламавши опору фортеці, яка в тилу завжди була небезпечною, бо у будь-який час звідти міг бути нанесений удар.

Дбаючи про те, щоб зробити свої фортеці недоступними під час ворожого набігу, слов'яни вдавалися до найрізноманітніших заходів: вибирали для укріплень важкодоступні миси і пагорби у місцевостях, порізаних ярами, вкритими болотами, і з яких добре було вести спостереження за просуванням противника. Природні умови Північної Буковини були сприятливими для цього. Це був край дрімучих лісів і боліт, глибоких ярів і покручених річок. Ворожим кінним військам було важко пробиратися цими місцями. Вміло використовуючи

природні рубежі, слов'яни зводили надійні оборонні споруди, застосовуючи різні дерев'яні і земляні конструкції.

Слов'янські фортеці будувались не військовими спеціалістами, а общинними майстрами за народною традицією. Однак, незважаючи на різні конструктивні елементи, загальна схема всіх головних укріплених ліній залишалася приблизно однаковою. Їхню основу становили дерев'яні стіни стовпової конструкції, складені з горизонтальних колод, або частокіл, які додатково укріплювалися земляними укосами, ровами та дерев'яними будинками.

Земляні укоси були обов'язковим елементом укріплених ліній. В тих випадках, коли оборонна дерев'яна стіна ставилася на певній відстані від рову, укоси формували з глини, яку виймали з рову. Вони були ніби продовженням скошеної стінки рову. Коли ж оборонна стіна розміщувалася на самому краю площадки городища, тоді внутрішні схили ровів або ескарпів оформляли у вигляді широкого укосу. Земляні укоси посилювали оборону фортець. Кинуті зверху камені, колоди тощо відскакували рикошетом від стіни, вражаючи противника.

На найважливіших щодо оборони ділянках фортець, до головної оборонної стіни з її внутрішнього боку прибудовували великі дерев'яні будинки громадського призначення. Вони не тільки зміцнювали стіну. Їх перекриття, найімовірніше, було плоским, горизонтальним, і під час військових дій могло використовуватись як бойовий хід для воїнів.

Усі слов'янські укріплення складали замкнуту систему оборони, яка огороджувала площадку городища з усіх боків. На відміну від городищ давньоруського часу, площадки яких часто оточували кілька ліній оборони, слов'янські фортеці VIII—IX ст., як правило, мали одну лінію оборони. Але розміри слов'янських фортець часто були більшими, ніж городища давньоруського часу.

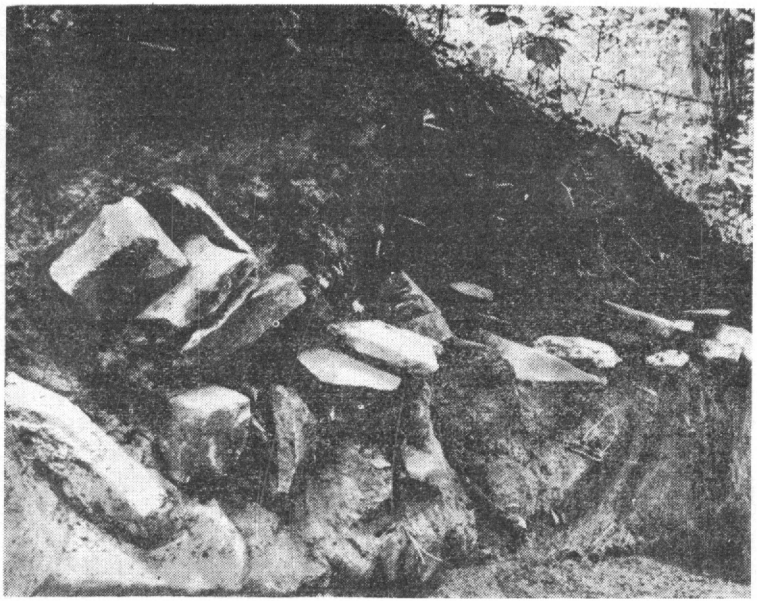

Руїни оборонного валу Ревнянського давньоруського городища IX—X ст.

Обороні слов'янських городищ сприяло й те, що вони розміщувалися в центрі компактних груп поселень, були організуючими центрами оборони цих селищ. Відкриті і досліджені городища VIII—IX ст. мали народний, колективний характер. Їх обороняли всі боєздатні члени общини і одночасно вони призначалися для захисту всього населення общини.

Військово-оборонне зодчество східних слов'ян безперервно розвивалося, удосконалювалась конструкція укріплень, ставала більш ефективною система захисту населення і території. З матеріалів розкопок городищ в Добринівцях стало відомо, що в IX ст. з'являється нова

конструкція оборонних стін із застосуванням дерев'яних зрубів-опор. Останні не тільки зміцнювали оборонну стіну, але, виходячи за укріплену лінію, перетворювались в бойові башти для фланкуючого вогню. До того ж стіни робили прямолінійними, що не мали уже ділянок, які б не прострілювалися. Завдяки цьому, ефективність оборони фортець набагато зросла: стіни добре прострілювалися, що перешкоджало ворогові приставляти до оборонних стін драбини і т. д.

Корінні зміни в розвитку оборонного зодчества відбувалися в період виникнення Давньоруської держави, коли з'являються професіональні, добре навчені феодальні війська, а разом з цим і нова тактика захоплення фортець — тривала блокада, яка на сторінках літописів згадується як «обложеніе». Дерев'яні фортеці, котрі боялися вогню більше, ніж війська, і не витримували ударів стінобитних машин, не відповідали новій тактиці ведення війни. В давньоруський час, замість дерев'яних, почали будувати фортеці, основну оборонну лінію яких становили масивні земляні вали, скріплені дерев'яними та кам'яними конструкціями.

Основу дерев'яних конструкцій давньоруських укріплень складали зруби. Їх вводили в середину земляних насипів, щоб зробити останні вищими, з більш стрімкими схилами. Зрубами скріплювали вали, розміщуючи їх з внутрішнього боку насипу, а також на вершині валів, що посилювало їх оборону. Дерев'яні зруби, як тепер встановлено, з'явилися в оборонному зодчестві ще на заключному етапі розвитку слов'янської культури (IX ст.). Система комбінованих земляних і дерев'яних укріплень була найбільше поширена серед слов'ян і, отже, являється етнічною ознакою пом'яток, що тут описуються.

Військово-оборонне зодчество слов'янського населення другої половини I тисячоліття н. е. стало основою, на якій розвивалося давньоруське оборонне зодчество.

Слов'янські гради-городища VI—IX ст. є пам'ятками будівельного мистецтва наших предків, пам'ятками тяжкої повсякденної праці простих людей, які рубали дерева, будували високі дерев'яні стіни складної конструкції, копали рови, насипали вали. Вони є пам'ятками культури східних слов'ян, свідками єдиного історичного процесу, що охоплював широкі простори Східної Європи. Ось чому слов'янські городища, як й інші пам'ятки слов'янської культури, такі близькі і дорогі кожному з нас, ось чому приділяється так багато уваги їх дослідженню, вивченню і збереженню.

КОРОТКІ ВІДОМОСТІ ПРО СЛОВ'ЯНСЬКІ ГОРОДИЩА ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ І ТИСЯЧОЛІТТЯ Н. Е.

Бабин Кельменецького району. Городище VIII—X ст. знаходиться за 2 км на південний захід від села, на високому мисі правого берега Дністра, в урочищі Говда. На схилах мису збереглися оборонні рови. Поряд з городищем розміщується одночасне з ним селище.

Баламутівка Заставнівського району. Городище IX—X ст. знаходиться за 3 км на північний схід від села, на високому мисі правого берега Дністра, в урочищі Таборище. Його площадка розміром 40×45 м відгороджена від поля масивним земляним валом. Поряд розташоване одночасне з ним селище.

Горбова Глибоцького району. Городище IX—X ст. знаходиться за 2 км на захід від центру села, на мисі заввишки до 15 м, що виступає в долині Пруту, в урочищі Читате. Збереглися вали, які оточують три площадки. Поряд розташоване слов'янське селище.

Гореча (Чернівці). Городище VI—VII ст. знаходиться в південно-східній частині міста, на плато глибокого яру, в урочищі Царина (вул. Любарська). Під час розкопок в 1972 р. виявлено запливлий оборонний рів.

Горішні Шерівці Заставнівського району. Городище VIII—IX ст. Знаходиться в південно-східній частині села, на високому лівому березі глибокого яру, в урочищі Толока. Зберігся оборонний рів, який оточує площадку розміром 70×150 м, де розкопані залишки дерев'яних будинків з вогнищами. В підніжжі городища розміщується одночасне з ним слов'янське селище.

Грозинці Хотинського району. Городище VIII—XI ст. знаходиться за 2 км на північ від центру села, на території Колінковецького лісництва в урочищі Городище. Виявлене в 1965 р. Досліджувалось у 1971 р. експедицією Чернівецького університету.

Добринівці Заставнівського району. Городище IX ст. знаходиться за 1 км на північний схід від села, на високих схилах глибокого яру, в урочищі Толока. Досліджувалось експедицією Чернівецького університету і обласного краєзнавчого музею в 1973—1974 рр.

Кулішівка Сокирянського району. Городище VIII—X ст. знаходиться за 2 км на північ від села, на високому мисі правого берега Дністра, в лісі, в урочищі Паланка. Його площадка розміром 20×25 м відгороджена від поля трьома дугоподібними валами, які розділені між собою ровами. Поряд з городищем розміщуються великі слов'янські селища.

Ломачинці Сокирянського району. Городище VIII—XIII ст. знаходиться за 1,5 км на південний захід від села, на високому мисі лівого берега річки Каютина, в урочищі Галиця. Вивчалось експедицією Чернівецького університету і обласного краєзнавчого музею в 1968 р.

Маморниця Глибоцького району. Городище VII—VIII ст. знаходиться в північно-східній частині села, на мисі заввишки до 20 м, в урочищі Лутарія. У 1970 р. тут виявлені траншеї дерев'яного частоколу та напівземлянкове житло.

Перебиківці Хотинського району. Городище VIII—XIV ст. знаходиться за 3 км на південь від села, на високому мисі правого берега Дністра, в урочищі Городище. Розкопувалось експедицією Чернівецького університету і обласного краєзнавчого музею в 1969—1970 рр. Під насипом давньоруського оборонного рову виявлені залишки слов'янського дерев'яного укріплення. На укріпленому майдані розміром 80×30 м розкопані дерев'яні заглиблені в землю житла. В підніжжі городища розташоване одночасне з ним селище.

Ревне Кіцманського району. Городище VIII—X ст. розміщується за 1 км на південь від села, в лісі, на високому мисі Городище. Досліджувалось експедицією Чернівецького університету і обласного краєзнавчого музею в 1972 р.

Ревне Кіцманського району. Городище VIII—X ст. розміщується на захід від села, на мисі заввишки 15—20 м, в урочищі Царина. Досліджувалось експедицією Чернівецького університету і обласного краєзнавчого музею в 1972 р.

Ржавинці Заставнівського району. Городище-святилище VIII—IX ст. знаходиться за 3 км на південь від села, в лісі, в урочищі Хрінова. Досліджувалось експедицією Чернівецького університету і обласного краєзнавчого музею в 1973 р. Поряд з городищем розташоване одночасне з ним слов'янське селище.

Рухотин Хотинського району. Городище VIII—X ст. знаходиться за 3 км на південь від центру села. в лісі, в урочищі Замчище. Тут на території городища ранньозалізного віку виявлено слов'янське

селище. На схилах мису розміщується вал культового призначення, споруджений, очевидно, слов'янами. Він розташований в центрі слов'янських селищ.

Червона Діброва Глибоцького району. Городище VIII—IX ст. знаходиться в західній частині села, на високому мисі в урочищі Городище. Досліджувалось експедицією Чернівецького університету у 1973 р. Поряд з городищем розташоване слов'янське селище.

ЛІТЕРАТУРА

Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави.— К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 21.

Енгельс Ф. Про розклад феодалізму і розвиток буржуазії.— К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 16.

Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.— Повне зібр. тв., т. 3.

Ауліх В. В. Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині. Київ, 1972.

Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. Київ, 1972.

Глуговський А., Компанієць І. Проти буржуазної фальсифікації історії Буковини.— «Комуніст», 1968, № 1.

Довженок В. І. Земледобство древньої Русі. Київ, 1961.

Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. М., 1968.

Приходнюк О. М. Слов'янське населення Середнього Подністров'я напередодні утворення Київської Русі.— «Український історичний журнал», 1972, № 2.

Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. Л., 1967.

Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. Київ, 1957.

Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. М., 1946.

Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом. М., 1973.

Тимощук Б. О. Північна Буковина — земля слов'янська. Ужгород, 1969.

Тимощук Б. О. Дослідження давньоруського городища Дарабани-- Щовб.— «Середні віки на Україні», 1971, № 1.

Тимощук Б. О. Ломачинське городище.— «Археологія», 1973, № 9.

Тимощук Б. О. Слов'янське городище Грозинці на Буковині.— «Археологія», 1974, № 13.

Тимощук Б. О. Зустріч з легендою. Ужгород, 1974.

Тихомиров М. А. Древнерусские города. М., 1956.

Третьяков П. Н. Восточнославянские племена. М., 1953.

Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности. Л., 1970.

Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в 1 тысячелетии н. э. М., 1960.

ЗМІСТ

ГРОЗИНЦІ 7
Городище 9
Оборонні стіни 11
Датування 15
Тиверці 19
Сторожовий курган 23
ЛОМАЧИНЦІ 25
Галиця 26
Слов'янська дерев'яна фортеця . 30
Городища-сховища 32
Общинні майстерні 35
Давньоруська фортеця 38
ДОБРИНІВЦІ 43
Слідами легенди 44
Стародавні укріплення 46
Громадські будинки 51
Ремісничий центр 56
Речові знахідки 66
Святилище у Ржавинському лісі . 71
РЕВНЕ 79
Слов'янська дерев'яна фортеця . 80
Дитинець 83
Посад 89
Міські селища 92
Хорвати 96
КОРОТКІ ВІДОМОСТІ ПРО СЛОВ'ЯНСЬКІ ГОРОДИЩА ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ І ТИСЯЧОЛІТТЯ н. е. 106
ЛІТЕРАТУРА 109

БОРИС АНИСИМОВИЧ ТИМОЩУК

СЛАВЯНСКИЕ ГРАДЫ СЕВЕРНОЙ БУКОВИНЫ
Историко-краеведческие очерки
(на украинском языке).

Издательство «Карпати»,
г. Ужгород, пл. Советская, 3.

Фотоілюстрації *В. О. Григор'єва,*
М. Н. Порогера, Б. О. Тимощука.

Малюнки *М. І. Молдавана.*
Макет і художнє оформлення *Я. М. Гашпаровича.*

Редактор *О. О. Новічкова*
Художн. редактор *М. С. Макаренко*
Техредактор *М. Р. Черкашина*
Коректор *В. М. Вишневська*

Зам. № 30. Здано на виробництво 30. XII. 1974. Підписано до друку 18. III. 1975 р. Форм. пап. 70×108$^{1}/_{32}$. Друк. арк. 3,5. Умовн.-друк. арк. 4,9. Видав. арк. 4,82. Тираж 35 000. Ціна 16 коп. Папір № 2. ББ 00053.
Книжкова фабрика «Атлас» республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, м. Львів, вул. Зелена, 20.